

Een ‘militaire’ verzetsgroep met lijntjes naar Londen

Beeldvorming van de Ordedienst en het beleid van de Nederlandse regering in ballingschap tussen 1943 en 1944

Masterscriptie Militaire Geschiedenis
Dhr. Dr. S. F. Kruizinga
Militaire Geschiedenis
Universiteit van Amsterdam

30 juli 2018

Tom Dekker
11857048
tommdekker@gmail.com

Voorwoord

Deze scriptie gaat over de beeldvorming van de Ordedienst bij de Nederlandse regering in ballingschap en het beleid dat daarop is gevoerd. Dit is geschreven binnen de master Militaire Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Het volbrengen van dit onderzoek had ik niet kunnen doen zonder de uitgebreide steun van mijn vriendin en familie. Daarbij wil ik ook mijn begeleider dr. S.F. Kruizinga bedanken voor de begeleiding tijdens van dit project.

Afbeelding titelblad: Onbekende fotograaf, *Kabinet Gerbrandy II* (Londen, eind 1944)
<https://nl.wikipedia.org/wiki/Kabinet-Gerbrandy_II#/media/File:KabinetGerbrandyII.jpg>
[geraadpleegd: 26-07-2018].

Inhoudsopgave

Inleiding	1
De Ordedienst.....	1
Historiografie	3
Opzet hoofdstukken.....	8
1. De Nederlandse inlichtingendiensten aan het werk: informatie uit het thuisland.....	11
Inleiding	11
Voorlopers van het Bureau Inlichtingen	12
Het Bureau Inlichtingen	13
De Zwitserse Weg	17
De Zweedse Weg	19
Spanje en Portugal.....	20
Uitzending agenten.....	21
Engelandvaarders	23
Conclusie.....	24
2. Verder dan feiten: interpretatie van de binnengekomen informatie	25
Inleiding	25
Somer	25
Lidth de Jeude	28
Gerbrandy.....	30
Wilhelmina.....	33
Overige spelers.....	34
Militair-fascistische aantijgingen.....	36
Conclusie.....	37
3. Na de interpretatie: Beleidsvoering van de regering ten opzichte van de Ordedienst	38
Inleiding	38
Prelude van het Militair Gezag	39
Vorderingen militair gezag	40
De instelling van de Ordedienst met betrekking tot het Militair Gezag	42

Reactie van het Militair Gezag op de Ordedienst	44
Het College van Vertrouwensmannen en de Binnenlandse strijdkrachten	47
Conclusie.....	48
Conclusie.....	50
Bibliografie	52
Gepubliceerde werken	52
Archiefmateriaal.....	54

Inleiding

“Bij terugkeer moeten wij ons bedienen van de organisatie van den O.D. (Ordedienst), doch ik zal mij terdege op de hoogte moeten stellen, of deze organisatie inderdaad bruikbaar is en ondergronds contact met hen moeten zoeken, opdat zij terechtertijd kunnen worden ingeschakeld.” – Jhr. Ir. O.C.A. van Lidth de Jeude, Minister van Oorlog in kabinet-Gerbrandy II¹

Dit citaat schreef de Nederlandse Minister van Oorlog op 4 januari 1943 in zijn dagboek. Hoewel hij vanaf 15 september 1942 als minister was aangesteld, was hij niet goed op de hoogte wat deze verzetsgroep Ordedienst (OD) precies inhield. Daarmee was hij niet de enige van de Nederlandse regering in ballingschap. Tegen het einde van de oorlog zou de regering en deze organisatie, alle misverstanden en gebrekkige communicatie daargelaten, op verschillende vlakken nauw hebben samengewerkt. Met name op het gebied van inlichtingenwerk en het opzetten van een militair gezag dat bij de bevrijding van Nederland in werking zou worden gezet. Deze samenwerking reikte op verschillende fronten verder dan andere organisaties. Zo was de OD een van de belangrijkste leveranciers van inlichtingen vanuit Nederland, zowel militaire, als civiele inlichtingen. Daarbij richtte de organisatie zich ook op het vormen van een basis voor een nieuwe Nederlandse krijgsmacht en bereidde ze zich voor op ordehandhaving in het geval dat de Duitsers plotseling uit Nederland zouden vertrekken terwijl de Geallieerden nog niet in de buurt waren.²

Hoewel de OD een belangrijke positie binnen de Nederlandse verzetswereld innam, is de relatie tussen de OD en de Nederlandse regering maar zelden een onderwerp van onderzoek binnen de rijke naoorlogse verzetsliteratuur. Dit ondanks het feit dat de samenwerking tussen de twee partijen intensief was. Wat er wel over is geschreven, komt verderop aan bod. Eerst moet er nagegaan worden wat de OD precies was.

De Ordedienst

De verzetsgroep de Ordedienst werd direct na de capitulatie van Nederland op 15 mei 1940 opgericht door Johan Hendrik Westerveld. Het originele doel van de OD beperkte zich eerst tot ordehandhaving tijdens een machtsvacuüm. Hierbij stelde Westerveld wel dat de organisatie ondergeschikt was aan het politieke bestel van Nederland, waardoor hij ook sturing zocht bij Nederlandse politici. Vergelijkbaar met het eerste doel ging de OD zich ook meer toeleggen op ondersteuning van een Geallieerde invasie die volgens hen binnen afzienbare tijd zou komen. Deze twee doelen waren voornamelijk gericht op de

¹ O.C.A. van Lidth de Jeude, *Londense dagboeken van Jhr. Ir. O.C.A. van Lidth de Jeude januari 1940-mei 1945*. Red. A.E. Kersten en E.Th. Mos, Twee banden (Den Haag 2001) 882.

² C.M. Schulten, *“En verpletterd wordt het juk”: verzet in Nederland 1940-1945* (Den Haag 1995) 200.

periode tijdens of na de bevrijding.³ Doordat er verschillende andere verzetsgroepen en personen zich bij de OD begonnen aan te sluiten, kwam de gedachte over een meer actieve bestrijding van de Duitsers op. Dit leidde ertoe dat de organisatie zich ook meer op spionage- en sabotageactiviteiten ging richten. Een van die groepen was 'Oom Alexander' onder leiding van jhr. Joan Schimmelpenninck. Hij had nauwe banden met de secretaris van de koningin François van 't Sant waarover later meer.⁴

De OD was duidelijk op militaire leest geschoeid. Naast van Westerveld was ook luitenant-kolonel Pierre Marie Robert Versteegh een officier. Hij werd de leider van de OD na de arrestatie van Westerveld in april 1941. Versteegh werd enige tijd later ook gearresteerd, net als zijn opvolger Schimmelpenninck en ook diens opvolger.⁵ Door de vele arrestaties en het gedwongen krijgsgevangenschap van een groot deel van officieren die in de meidagen hadden gevochten, raakte de OD in de loop van 1942 in ernstige crisis. Het was echter niet het einde van de organisatie, aangezien deze weer zou herstellen onder leiding van jhr. Pieter Jacob Six.⁶ Hij besloot dat sabotage voortaan aan andere organisaties overgelaten werd en dat de OD zich ook niet meer met het organiseren van hulp aan onderduikers mee zou doen. Afgezien hiervan waren de doelen die Six nastreefde gelijk aan die van Westerveld. Six zou uiteindelijk de hele oorlog uitzitten als chef-staf van de OD. Daarbij zou de OD een van de grootste verzetsgroepen worden in Nederland en was deze verspreid door het gehele land.⁷

Afgezien van de cijfers was deze organisatie specifiek belangrijk voor een onderzoek naar de relatie tussen de Nederlandse regering in ballingschap en het verzet. De OD werd namelijk ook hofleverancier van allerlei soorten inlichtingen die via directe verbindingen naar Engeland werden gestuurd, meer inlichtingen dan andere verzetsgroepen. Ook is dit de enige verzetsgroep die zich specifiek richtte op de regering en het opperbevel, die daaraan haar bestaansrecht ontleende. De organisatie stelde ondergeschikt te zijn aan het opperbevel en het kabinet. Daarbij hield het zich, voornamelijk na 1942, bezig met voorbereidingen voor de bevrijding. Aangezien de regering ook op dit terrein actief bezig was, was samenwerking een logisch gevolg. Hiermee wordt niet bedoeld dat de OD de belangrijkste verzetsorganisatie is, noch de grootste, noch de enige die samenwerkte met de regering, maar de OD is in veel plannen van de regering terug gekomen en beperkte zich tot een betrekkelijk afgebakende vorm van verzet. Andere verzetsorganisaties richtten zich voornamelijk onder andere op sabotageacties, het helpen van onderduikers, het vervalsen van persoonsbewijzen of het oprichten van illegale bladen. De OD was de enige die vanaf de meet af aan op uitgebreide schaal voorbereidingen trof voor de komende bevrijding.

³ J.W.M. Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst: mythe en werkelijkheid van een verzetsorganisatie* (Den Haag 1998) diss. 104.

⁴ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 91.

⁵ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 5. Maart '41-juli '42. Tweede helft* ('s-Gravenhage 1974) 842-845.

⁶ Schulten, "En verpletterd wordt het juk", 127-128.

⁷ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 104-105 en 135-140.

Historiografie

Door de belangrijke rol van de OD in zowel het verzet als bij haar rol bij de bevrijding van Nederland is deze organisatie een veelvoorkomend onderwerp binnen de zeer uitgebreide historiografie van Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Een van de bekendste publicaties op dit gebied was het magnum opus van de historicus Loe de Jong. Hij werd in 1955 aangesteld om de zogenaamde serie ‘Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog’ te schrijven.⁸ Deze serie zou uiteindelijk tussen 1969 en 1994 uitgebracht worden waarbij de twaalf delen ondergebracht werden in zesentwintig banden.

Hierbinnen zijn talloze onderwerpen, personen en gebeurtenissen de revue gepasseerd. De delen zijn opgesteld in chronologische volgorde, maar daarbij hebben enkele aparte onderwerpen een eigen boek gekregen. Dit zijn uiteindelijk ‘Neutraal’, ‘Gevangenen en gedeporteerden’, ‘Londen’ en ‘Nederlands-Indië’ geworden. Een van deze aparte delen zal de nadruk krijgen in dit onderzoek; het deel ‘Londen’. Dit deel gaat, zoals de naam al impliceert, over de Nederlanders die (deels) in Londen en omstreken tijdens de Tweede Wereldoorlog moesten leven. De nadruk in dit boek, dat in twee delen is opgesplitst, ligt voornamelijk op de Nederlandse regering in ballingschap, het koningshuis en de verschillende (geheime) diensten die in Londen werden opgezet of gecontinueerd vanuit Nederland. Hier worden deze in relatie tot het verzet bekeken, specifiek de Ordedienst. Deze link is niet uniek. Om de acties van de geheime diensten en de regering in ballingschap te analyseren, kan men niet om het contact met het verzet heen. Het is echter wel zo dat er tot op heden geen publicatie is die zich alleen maar richt op dit contact. Bij De Jong, maar ook bij historici als Bas von Benda-Beckmann in zijn boek over de Velser Affaire, Jo Wolters’ boek ‘Dossier Nordpol’ over het Englandspiel en het boek ‘De geschiedenis van de Ordedienst’ van Johannes Schulten komt deze relatie wel terug, maar zonder dat het echt expliciete aandacht krijgt.

Loe de Jong begint het boek ‘Londen’ op 13 mei 1940 toen koningin Wilhelmina en de resterende leden van het kabinet De Geer op de boot stapten om te vertrekken richting Engeland naar aanleiding van de Duitse inval in Nederland van 10 mei 1940.⁹ Ook Cees Fasseur begint zo zijn hoofdstuk over de periode van ballingschap van de koningin.¹⁰ Beide boeken beschrijven het eerste jaar van de Nederlanders in ballingschap als een gewenningsperiode. Dit nam niet weg dat er al snel belangrijke ontwikkelingen binnen de regering plaatsvonden. Na slechts vier maanden viel het kabinet De Geer II en werd het vervangen door het strijdlustigere kabinet Gerbrandy I.¹¹

⁸ B. Mertens, ‘An Explosion of Vitality and Creativity’? Memory and Historiography of the Second World War in Belgium and the Netherlands’, *Dutch Crossing* 37.1 (2013) 41-56, aldaar 42.

⁹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 9. Londen. Eerste helft* (’s-Gravenhage 1980), 1.

¹⁰ C. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2001), 279.

¹¹ De Jong, *Londen I*, 93.

Het nieuwe kabinet Gerbrandy I werd al snel vervangen door kabinet Gerbrandy II dat vanaf 21 januari 1941 tot 23 februari 1945 zou regeren. Hiermee bestrijkt kabinet Gerbrandy II het grootste deel van de Tweede Wereldoorlog. In de tijd dat Pieter Sjoerds Gerbrandy aan kop stond, veranderde niet alleen zijn kabinetten, maar ook de inlichtingendiensten van Nederland. De eerste was de Centrale Inlichtingendienst (CID). Hiervan werd François van 't Sant het hoofd. Door zijn dubbele aanstelling als hoofd CID en persoonlijke secretaris van de Koningin werd hij al snel zowel binnen als buiten de geheime dienst niet vertrouwd. Hierbij had Van 't Sant een rol gespeeld in het verbergen van verschillende affaires die rondom het Koninklijk Huis plaatsvonden. Dit maakte hem bij velen niet geliefd. Voor hij echter werd ontslagen, had hij wel getracht om een betere verbindingen met het Nederlandse vasteland te krijgen, aangezien deze tot halverwege 1941 erg summier waren. Een manier om dit te realiseren was om geheime agenten in samenwerking met de Britse geheime diensten naar Nederlands grondgebied te sturen die daarna direct radiocontact met Londen konden onderhouden.

Dit bleek uiteindelijk anders te lopen. Deze actie en de reactie van de Duitse bezetter zou uiteindelijk bekend komen te staan als het Englandspiel, waarbij de gezonden geheime agenten allen opgepakt werden om vervolgens alternatieve berichten naar Londen terug te sturen terwijl de Duitsers meelazen. Voornamelijk in de Nederlandse literatuur over de oorlog komt dit Englandspiel veelvuldig terug, in buitenlandse literatuur minder. Twee belangrijke onderzoeken hiernaar uit Nederland zijn de Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 (PEC) uit 1950 en het negende deel van het standaardwerk van De Jong. Deze zijn beide geschreven voor de volledige openstelling van de archieven van het Special Operations Executive (SOE) die hielp om geheime agenten in Nederland te droppen. Dit is volgens de schrijver van het boek 'Dossier Nordpol', Jo Wolters, een groot gemis. Volgens hem heeft dit ertoe geleid dat de publicaties van zowel de PEC als De Jong te grote gebreken vertoonden. Beide presenteren slechts een hypothese van hoe het Englandspiel gelopen is. Hierbij gaan ze amper in op de vraag of er mogelijk opzet vanuit Britse kant was. Er worden in beide studies wel wat bladzijdes aan geweid, maar doen deze mogelijkheid al snel van de hand.¹² Dit terwijl geheim agent Huub Lauwers expres niet aan zijn zogenaamde security-checks voldeed. Dit werd niet door Londen opgemerkt waardoor het 'Spiel' tot 1944 kon duren.¹³ De vraag ontstond of opzet wel zo makkelijk van de hand kon worden gedaan als in het onderzoek van de PEC en van De Jong bleek. Wolters stelt van niet en wijdt de rest van zijn boek aan deze vraag. Zijn conclusie is uiteindelijk dat er niet met zekerheid gezegd kan worden hoe het Englandspiel precies is opgezet en wie de daadwerkelijke dader erachter is. Daarvoor zijn er gewoonweg te weinig bronnen.¹⁴ Wat wel duidelijk is, is dat De Jong en de PEC niet diep genoeg in het materiaal zijn gegaan. De kans is dus groot dat er wel sprake van opzet wel in het spel is geweest.

¹² J.P.M.H. Wolters, *Dossier Nordpol. Het Englandspiel onder de loep* (Amsterdam 2003) diss. 62-64.

¹³ Wolters, *Nordpol*, 25-29.

¹⁴ *Ibid.*, 14.

Om tot deze conclusie te komen heeft Wolters onderzoek gedaan naar zowel de SOE, als de MI6, als de CID. Daarmee brengt hij de intelligentiesituatie van de Nederlandse regering tot 1943, tot op zekere hoogte, in kaart. Het was duidelijk dat het op het gebied van intelligentie niet goed liep. De regering kreeg niet de informatie die zij wilde. Het effect hiervan was dat er een nieuwe geheime dienst de CID zou moeten vervangen. Dit werd uiteindelijk het Bureau Inlichtingen (BI) dat in november 1942 opgericht werd. Dit bureau komt weinig voor in het boek van Wolters, wat niet vreemd is aangezien deze organisatie niet met het Englandspiel te maken had. Dit boek geeft verder wel een goed opzetje over hoe er binnen de regering werd gedacht over haar eigen rol en hoe de Nederlandse en Britse inlichtingendiensten werkten. Het Nederlands verzet krijgt echter minder directe aandacht. Het boek richt zich voornamelijk op de ‘Londense’ kant van zaken. Een analyse van het verzet blijft hierdoor vrij oppervlakkig.

Nadat het Englandspiel steeds meer aan impact verloor in 1943, werd de situatie in Nederland steeds verstikkender. De Nederlandse bevolking kreeg steeds meer te lijden onder de bezetter en een Geallieerde invasie werd gepland. De rol van de regering veranderde ook. Contact met het thuisfront werd steeds belangrijker, maar ook beter toegankelijk. Dit mede door de oprichting van het BI en de betere organisatie van het verzet in Nederland zelf. Deze onderwerpen staan mede centraal in het tweede deel van ‘Londen’ van De Jong. In dit deel zet hij kort de ontwikkelingen van de geheime diensten uiteen (tot 1944) en de omgang van de regering met het verzet, of illegaliteit zoals hij het noemt.

In dit deel en het deel ‘Het laatste jaar’ houdt De Jong vast aan zijn feitelijke toon van schrijven. Deze en de andere delen zijn voornamelijk beschrijvend van aard. In ‘Het laatste jaar’ komt de relatie tussen de Nederlandse regering en het verzet meerdere keren naar voren. Wat echter opvalt is dat de focus hier voornamelijk ligt op de omgang met de Ordedienst, zonder dat hij daar een expliciete reden voor geeft. Als gevolg hiervan komt ook de inrichting van het Militair Gezag, dat tijdens de bevrijding geïnstalleerd moest worden, veelvuldig terug. Dit zou een machtsvacuüm moeten voorkomen wanneer de Geallieerden Nederland zouden bevrijden. De rol van de OD hierin krijgt van De Jong de meeste aandacht.¹⁵ Dit was een praktische uiting van het beleid dat in Londen werd gevoerd. Hoe dit beleid echter tot stand kwam wordt minder nadrukkelijk door De Jong besproken. Hij beschrijft verder wel de verschillende wegen waarlangs informatie bij de regering binnenkwam, maar de invloed hiervan op het beleid dat in Londen werd gevoerd is soms lastig terug te vinden wanneer dit verspreid is over een zestal boeken. Hiermee ontbreekt er een duidelijk gestructureerd beeld van hoe de regering aan het beeld kwam dat zij van het verzet had.

Het is verder opvallend dat De Jong over het algemeen de zaken vrij zwart-wit neerschreef. Hij heeft wel ruimte voor kritiek op bepaalde beslissingen van zowel de regering als verschillende

¹⁵ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 10a. Het laatste jaar I. Eerste helft* (Den Haag 1980) 104.

verzetsgroepen, maar blijft ver weg van het grijze gebied tussen verzet en collaboratie. Hiermee past De Jong duidelijk in zijn generatie. Sinds 1945 was de consensus bij het gewone volk op zelfde leest geschoeid. De verklaring van H.W. von der Dunk hiervoor is dat “de basisconsensus [...] is sedert 1945 onveranderd gebleven omdat deze basisconsensus tevens het geestelijk fundament vormt van de hedendaagse democratie in Nederland en in heel het Westen. Als hij zou verdwijnen zou dat impliceren dat de fundamenteën van die democratische samenleving zijn aangevreten.”¹⁶ Hiermee had dit denken zowel een verklarende rol als een meer morele inslag. Dit is ook bij De Jong terug te vinden. Het goed-fout denken heeft een zeer moralistische ondertoon. Dit had verregaande invloed op de onderwerpen die De Jong behandelde. Hij keek voornamelijk naar wat duidelijk was, verzet en collaboratie, maar minder naar het grijze gebied daartussen.

Dit beeld zou tot en met de jaren zeventig het historiografisch beeld domineren. Een enorme stroom aan publicaties over allerlei verschillende aspecten van het verzet werd op de markt gebracht. Deze hadden echter gemeen dat zij ook in het goed-fout denken van De Jong vast bleven zitten. De onderwerpen lezen voornamelijk als invuloefeningen op het werk van De Jong. Er was veel aandacht voor lokale verzetshelden of –organisaties en deze boeken waren ook zeer populair. Echter door het feit dat een groot deel hiervan door amateurhistorici of veteranen werd geschreven, bleef het blikveld beperkt. Slechts weinig publicaties gingen in op de grotere implicaties van dit verzet. Kritische analyse was geen vereiste.¹⁷

Vanaf de jaren tachtig kwam er steeds meer kritiek op deze zwart-witte en moralistische manier van denken. Een van de belangrijkste historici die met een tegengeluid kwam, was Hans Blom. Hij zette zich in zijn inaugurele oratie als hoogleraar Nederlandse Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam af tegen het nalatenschap van De Jong. Hij wees op nieuwe benaderingswijzen van het materiaal dat voorheen niet gebruikt werd. Met nieuwe vormen van onderzoek, met nieuwe vragen, zouden er nieuwe conclusies komen waardoor men uit de “ban van goed en fout” zou kunnen komen.¹⁸

De dissertatie ‘De geschiedenis van de Ordedienst’ door J.W.M. Schulten uit 1988 is een uitwerking van de kritiek op De Jong. Hoewel dit boek nog steeds over een prominente verzetsgroep gaat, tracht het wel meer uit de politiek-morele context te komen. Politiek is nog steeds een belangrijk onderwerp binnen dit boek, maar het wil juist laten zien dat de OD niet zo politiek betrokken was als De Jong voorstelde. Verder gaat het boek niet alleen over wat er binnen de OD gebeurde, maar ook veelvuldig over haar rol met betrekking tot de vijand, andere verzetsgroepen, de Nederlandse regering

¹⁶ H.W. von der Dunk, ‘Negentienhonderveertig; van neutralisme naar naziheerschappij’, in: C. B. Wels e.a. (red.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500. Deel II, 19^e en 20^e eeuw* (2^e druk: Den Haag 1980) 313.

¹⁷ B. G. J. de Graaff, ‘Clusterbespreking over de tweede wereldoorlog’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 109.3 (1994) 514-518, aldaar 514-517.

¹⁸ J. C. H. Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (2007 Amsterdam) 25.

in Londen en de mythevorming over de OD tijdens en na de bezetting. Daarbij analyseert Schulten de OD meer, terwijl De Jong voornamelijk beschrijft. Dit is het gevolg van een verschuiving binnen de historiografie van het verzet. Afstand werd gedaan van het zwart-wit denken en er kwam meer ruimte voor de beeldvorming van het verzet. Hoewel het boek ook feitelijke onderwerpen aansnijdt, gebeurt dit wel met meer diepgang dan bij De Jong. Afgezien van de invloed van Blom, was er in 1988 ook meer informatie beschikbaar over de OD zelf en de regering in ballingschap. Mede hierdoor is deze publicatie het meest omvattende onderzoek naar de OD binnen de geschiedschrijving van het verzet.

Het boek wijdt een heel hoofdstuk aan de relatie tussen de regering en de OD. In dit hoofdstuk bestrijdt Schulten de opvatting van De Jong dat de OD zich opstelde als een organisatie die uit was op het installeren van een rechts-autoritair regime na de bevrijding.¹⁹ Dit doet hij zeer kundig en overtuigend. Hij nuanceert de berichtgeving vanuit de OD en draagt hij andere, nieuw beschikbare bronnen aan dan De Jong. Door deze twee boeken samen te nemen, kan er een nieuwe mening over de OD en de relatie met de regering gevormd worden. Over deze relatie heeft Schulten het ook in dit hoofdstuk. Hij laat zien dat de regering en koningin tot en met de daadwerkelijke bevrijding zeer beperkt waren in het ingrijpen op het vaste land. Niets kon zonder enige vorm van inmenging van de geallieerde bondgenoten. Dit had volgens Schulten tot gevolg dat het verzet zich volledig langs de regering heen kon en moest ontwikkelen. De regering had geen greep hierop. Om dit wel enigszins in toom te houden, organiseerde de regering verschillende instanties als de Binnenlandse Strijdkrachten en het opstellen van het Militair Gezag.²⁰ In tegenstelling tot De Jong geeft de auteur ook een duidelijkere en meer omvattende verklaring hiervoor. Volgens hem is de reden voor het uitvoeren van deze coördinerende en centraliserende acties om zowel de OD in toom te houden, als het trachten om andere verzetsgroepen niet te laten distantiëren van de regering. Hierbij moesten de taken van de OD, ondanks dat ze groot waren, niet alomvattend zijn.

Een ander boek dat bepaalde punten van De Jong herinterpreteert, is 'De Velser Affaire' van Bas von Benda-Beckmann. Hierin wordt er opnieuw nagegaan of een complottheorie waarbij verschillende Joden, communisten en linkse idealisten verraden werden aan de Duitsers, klopt. Hier zal niet ingegaan worden op het argument dat Von Benda-Beckmann hier precies maakt, maar wel op het feit dat in dit boek ook verschillende interessante aspecten van de beeldvorming van het verzet bij de regering naar voren komen. Belangrijk is hier voornamelijk de omgang met het communisme. Een voorbeeld hiervan is de anticommunistische houding van verschillende Nederlandse geheime diensten. Ook stond buiten kijf dat het communisme binnen het relatief rechtse OD veracht en gevreesd werd.²¹ Jan Somer, het hoofd van het BI en de persoon die verantwoordelijk was voor de communicatie tussen Londen en Nederland, was een voormalig lid van de OD. Hoewel het lastig is na te gaan in hoeverre dit

¹⁹ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 231-232.

²⁰ Ibid., 167.

²¹ B.R. von Benda-Beckmann, *De Velser Affaire: een omstreden oorlogsgeschiedenis* (Amsterdam 2013) 179

de berichtgeving omtrent het communistisch verzet in Nederland heeft beïnvloed, is wel duidelijk dat hierdoor het beeld van het verzet, voornamelijk dat van de linkse Raad van Verzet (RVV), enigszins verstoord werd. De haat voor het communisme in het BI was dermate groot dat dit ook invloed gehad heeft.²²

Afgezien van de publicatie van De Jong zijn alle bovengenoemde boeken in de afgelopen twintig jaar gepubliceerd. Dit betekent dan ook dat al deze boeken beïnvloed zijn door de verandering binnen de historiografie van het verzet. Dit uitte zich bij Von Benda-Beckmann en Wolters voornamelijk op het gebied van onderwerpskeuze. Beide zijn op zoek gegaan naar het schimmige grijze gebied tussen goed en fout. Daarmee beschrijven beide boeken wel voornamelijk een meer praktische kant van het verzet. Expliciete aandacht voor de OD komt alleen voor wanneer deze direct iets met de beschreven gebeurtenissen te maken had. Schulten is wat conservatiever qua onderwerpskeuze, maar is wel analytischer ingesteld wanneer hij naar de OD kijkt. Dit is een duidelijk ander perspectief dan De Jong. Wat echter in dit boek niet duidelijk naar voren komt, is hoe de OD direct de regering heeft beïnvloed. Het boek gaat wel in op verschillende aspecten hiervan, maar een overzicht over de relatie tussen de regering en de verzetsgroep is niet duidelijk bijeengebracht. Dat is de ruimte waar dit onderzoek op in wilt spelen. Hoewel er veel is geschreven over de OD en de regering, ook veel buitenom deze voornoemde boeken, brengt er nog geen publicatie deze relatie duidelijk in beeld. Daarbij werd verzet vaak als heldhaftig beschreven en werd zelfs verheerlijkt. Hier zal getracht worden ver van dit soort waardeoordelen weg te blijven en zo objectief mogelijk naar een weinig beschreven relatie tussen de regering in ballingschap en een van de grootste en invloedrijkste verzetsgroepen kijken.

Opzet hoofdstukken

Dit onderzoek biedt geen algemeen overzicht, maar zoomt in op een verder afgebakend onderwerp en tijdsspan. Qua chronologie is de periode midden 1943-eind 1944 erg interessant. Hierbij is het Englandspiel voor een groot deel achter de rug en draait het BI op volle toeren. Voor het einde van 1944 is gekozen, omdat tot die tijd Nederland nog volledig in handen was van de Duitse bezetter. Op het moment dat de geallieerden binnenvallen in Nederland, is het contact tussen verzet en legerleiding (en daarmee, na enige vertraging, de regering) veel intensiever. Hoewel dan gekeken kan worden in hoeverre de regering naast het beeld van het verzet zat, is het minstens zo belangrijk om na te gaan hoe dat beeld is ontstaan. Op dit beeld is ook het regeringsbeleid aangepast. Om achter het beeld te komen, moet de bron ervan ook onderzocht worden. Hierop heeft het contact tussen de OD en de regering een belangrijke invloed gehad. Deze groep had de meeste vingers in de pap in Londen. Ze waren verre van de enige verzetsgroep in Nederland, maar zij speelden wel een grote rol in enkele van de belangrijkste uitingen van het regeringsbeleid; namelijk het opstellen van het Militair Gezag en de oprichting van de BS.

²² Von Benda-Beckmann, *De Velser Affaire*, 351-352.

Aan de hand van drie hoofdstukken, zal getracht worden om de vraag hoe het regeringsbeleid met betrekking tot de OD tot stand is gekomen, te beantwoorden. Het eerste hoofdstuk is gericht op de informatieoverdracht tussen de OD en de regering. Dit zal gedaan worden door verschillende inlichtingenroutes uiteen te zetten. Deze routes zijn de fundering waarop de interpretatie van de regering is gebouwd, waardoor het belangrijk is om te weten waar dit vandaan komt. Deze interpretatie zal centraal staan in het tweede hoofdstuk. Hier wordt geanalyseerd hoe de informatie die bij de regering binnenkwam, werd verwerkt en geïnterpreteerd. Speciale aandacht zal uit gaan naar het hoofd van het BI, de Minister van Oorlog, de minister-president en koningin Wilhelmina. In het laatste hoofdstuk worden de praktische uitingen van de interpretaties uit hoofdstuk twee vertaald naar beleid. De meeste aandacht zal hier uitgaan naar het Militair Gezag en daarmee de bevrijding van Nederland waarbinnen de OD zich vanaf de oprichting mee achtte te bemoeien. Hiervoor is gekozen omdat dit aspect het meeste overlap heeft tussen beleidsvoering van de regering enerzijds en doelstellingen van de OD anderzijds. Dat de OD betrokken was bij inlichtingenverzameling is een belangrijk onderdeel van de werkzaamheden van de OD, maar dit heeft niet direct met de beleidsvoering van de regering te maken. Zij stelden wel dat inlichtingen verzameld moest worden, maar de manier waarop werd voornamelijk gedaan door het Bureau Inlichtingen. Dit komt voornamelijk in de eerste twee hoofdstukken terug. Met deze drie hoofdstukken zal er getracht worden om erachter te komen waarom de regering ten opzichte van de OD handelde hoe zij handelde en daarmee een duidelijk overzicht te geven van de relatie tussen OD en regering.

Bij het onderzoek zal er op verschillende zaken gelet moeten worden. Zo moet in het achterhoofd gehouden worden dat veel secundaire literatuur toch nog beïnvloed is door de eerdergenoemde waardeoordelen die binnen de historiografie over het verzet speelden. Met name in de werken van De Jong komt dit voor. Er moet voorkomen worden dat dit soort gedachten zo min mogelijk overgenomen worden, aangezien deze de analyse van de relatie tussen de OD en de regering zeer veel kan beïnvloeden. Dit geldt ook voor primaire bronnen. Er zal voornamelijk gebruik gemaakt worden gemaakt van bronnen die door verschillende personen die binnen de regering in ballingschap of een aanverwante organisatie werkten, opgesteld zijn. Hierbij moeten hun vooroordelen over de OD ook in ogenschouw genomen worden. Dit helpt bij het duiden van de manier waarop bepaalde personen de rol van de OD interpreteerden. Het lastige hieraan is dat deze gevoelens maar zelden in officiële tekst expliciet uitgesproken werd. De personen in kwestie geven wel vaak aan dat ze achter of tegenover de OD staan, maar spreken zich meestal enigszins gematigd uit. Een verkeerde uitspraak en men kan in de toekomst op allerlei fronten tegengewerkt worden of er is een kans dat ze hun baan verliezen. Hierdoor moet bij elke bron in ogenschouw genomen worden dat de mening op papier enigszins aanpast is omwille van de omstandigheden waarin men zich bevindt. Daarbij zal het niet mogelijk zijn om vast te stellen dat een persoon met honderd procent zekerheid op een bepaalde manier over de OD dacht.

Getracht zal worden om de gedachtegang van de betrokken personen zo dicht mogelijk te benaderen, zonder te claimen dat dit de enige ware manier was hoe men dacht.

1. De Nederlandse inlichtingendiensten aan het werk: informatie uit het thuisland

Inleiding

Voordat er ingegaan wordt op hoe de Nederlandse regering in ballingschap aan informatie kwam, moet eerst de definitie ‘inlichtingen’ verduidelijkt worden. Hoewel C. Wiebes de voorkeur geeft aan de Engelse term ‘intelligence’, zal in deze scriptie ‘inlichtingen’ gebruikt worden om anachronismen te voorkomen.²³ Medewerkers van de Nederlandse inlichtingendiensten tijdens de Tweede Wereldoorlog gebruikten zo nu en dan wel de Engelse term, maar over het algemeen was ‘inlichtingen’ het gebruikte woord.²⁴ Dit gezegd te hebben, is de definitie van de term aan debat onderhevig. Verschillende landen en personen leggen de term op allerlei manieren uit. Een beperkte, maar verhelderende definitie van de auteurs Mark Phytian en Peter Gill van ‘intelligence’ is als volgt:

“Intelligence is the umbrella term referring to the range of activities – from planning and information collection to analysis and dissemination – conducted in secret, and aimed at maintaining or enhancing relative security by providing forewarning of threats or potential threats in a manner that allows for the timely implementation of a preventive policy of strategy”²⁵

Volgens Wiebes zijn dit soort definities te beperkt. Hij maakt verder onderscheid tussen politieke, militaire, sociologische en economische ‘intelligence’ en beschrijft ‘counterintelligence’ en ‘covert action’.²⁶ Kortom, inlichtingen moeten helpen om het beleid van bepaalde instanties, in dit hoofdstuk de Britse en Nederlandse regeringen en beide militaire instellingen, vorm te geven. Hierbij is het verschil tussen inlichtingendiensten en veiligheidsdiensten dat over het algemeen inlichtingendiensten zich richten op het buitenland, terwijl veiligheidsdiensten binnen eigen landsgrenzen blijven.²⁷

In de Tweede Wereldoorlog zit Nederland in een unieke situatie. Het thuisland wordt het buitenland en Groot-Brittannië wordt het binnenland. Om verwarring te voorkomen zal er wanneer er over inlichten gesproken wordt, altijd bedoeld worden op de verbinding tussen de betreffende instanties als de CID enerzijds en personen op het continent anderzijds.

²³ C. Wiebes, ‘Hookers and sportscars? De theorie van het intelligencewerk’, in: P. Koedijk, J. Linssen en D. Engelen (red.), *Verspieters voor het vaderland. Nederlandse spionage voor tijdens en na de Koude Oorlog* (Den Haag 1996) 10-36, aldaar 12-13.

²⁴ Zie bijvoorbeeld: 19 juli 1944 uit het dagboek van Minister van Oorlog Jhr. Ir. O.C.A. van Lidth de Jeude.

²⁵ P. Gill en M. Phytian, *Intelligence in an insecure world* (Cambridge 2006). 7.

²⁶ Wiebes, ‘Hookers and sportscars?’, 16-17.

²⁷ C. Hijzen, *Vijandbeelden. De veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992* (Amsterdam 2016) diss. 11.

Voorlopers van het Bureau Inlichtingen

Hoewel de Duitse inval van 10 mei 1940 voor velen in Nederland als een verschrikkelijk grote schok kwam, waren er bij de derde sectie van de Generale Staf (GS IIIA) en de daaronder vallende Centrale Inlichtingendienst (CI) al enige indicaties. Vanaf 1939 werd het steeds duidelijker dat Duitsland een agressieve buitenlandse politiek bedreef waarin Nederland mogelijk een rol ging spelen. De GS IIIA waarschuwde de Nederlandse regering al vier keer voordat in mei 1940 de inval werkelijk geschiedde.²⁸ Uiteindelijk vluchtte de koningin en negen ministers van het kabinet De Geer naar Londen. Hiermee bleef de regering staatsrechtelijk gezien bestaan, maar werden de GS IIIA en de CI praktisch opgeheven nadat een Duitse interneringslijst met alle namen van de medewerkers van deze instanties was gevonden.²⁹

In de eerste twee maanden namen twee Britse inlichtingendiensten de zaak waar. Het 'Dutch Section' van de militaire inlichtingendienst 'Secret Intelligence Service' (SIS, of gebruikelijker MI6) werkte samen met de Britse sabotageorganisatie 'Special Operations Executive' (SOE) om informatie over Nederland te vergaren en waar nodig actie te ondernemen. Om te voorkomen dat de verbinding met het thuisland volledig in handen van de Britten was, richtte de Nederlandse regering op 19 juli 1940 een nieuwe inlichtingendienst met dezelfde naam als voorheen op; de Centrale Inlichtingendienst.³⁰ Deze kreeg als taken om inlichtingen over bezet Nederland te vergaren (spionage), de politieke betrouwbaarheid van Nederlanders in Engeland te onderzoeken (veiligheidsstaak) en het verzamelen van inlichtingen over NSB'ers en collaborerende Nederlanders (contraspionage).³¹ Deze dienst werd tot juli 1941 geleid door de controversiële François van 't Sant. Naast deze functie was hij sinds 1935 secretaris en vertrouweling van de koningin. Van 't Sant noteerde alle besprekingen en belangrijke inlichtingen en zond deze door naar de koningin. Hiermee was de invloed van de koningin binnen de inlichtingenwereld en daarmee het kabinetsbeleid groot.³² Dit leidde niet alleen tot protest vanuit de regering, maar ook vanuit het Nederlands verzet die Van 't Sant beschouwden als de grootste verrader in Londen.³³ Zijn dubbele positie als hoofd van de CID en vertrouwenspersoon van de koningin gingen niet langer samen.

Uiteindelijk zou Van 't Sant in augustus 1941 terugtreden als hoofd van de CID. Dat betekende niet dat zijn rol met betrekking tot de inlichtingendiensten uitgespeeld was, integendeel. Hij bleef een belangrijke rol spelen op de achtergrond en werkte direct samen met de Britse 'Secret Service' of 'MI5'.

²⁸ M. van Schooten, *Van de grens komen zeer verontrustende berichten binnen. Weest dus zeer op uw hoede.* Een analyse van het functioneren van de Nederlandse militaire inlichtingendienst aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Masterscriptie Universiteit Utrecht (2010) 92-93.

²⁹ Hijzen, *Vijandbeelden*, 87.

³⁰ Ibid., 88.

³¹ A. Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina. De Geschiedenis van de Engelandvaarders* (Amsterdam 2004) diss. 219.

³² L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945. Deel 9. Londen. Tweede helft* (Den Haag 1979) 860-861.

³³ Ibid., 844.

Dit nog steeds tot ergernis van verscheidene ministers die unaniem van menig waren dat Van 't Sant moest verdwijnen. Volgens hen ondermijnde hij de populariteit van de koningin en schaadde hij direct de inlichtingendienst doordat de Nederlanders die naar Engeland vluchtten, de zogenaamde Engelandvaarders, hun kennis over het thuisland maar huiverig durfden te delen.³⁴ In de tussentijd liep het CID steeds verder vast. Drie ministers probeerden het inlichtingenwerk naar zich toe te trekken wat leidde tot een verregaande versplintering hiervan.³⁵ Verschillende nieuwe diensten werden in het leven geroepen. Onder Van Boeijen werden de bureaus Zuivering en Documentatie opgericht die inlichtingen niet zelf inwonen, maar wel verwerkten. De bureaus Militaire Voorbereiding Terugkeer (MVT) en de Militaire Inlichtingendienst (MID) werden onder het ministerie van Defensie, later Oorlog, geschaard. Deze bureaus hielden zich voornamelijk bezig met militaire inlichten, sabotage en samenwerking met geallieerde diensten. Ten slotte zou de Politie Buitendienst (PBD) onder Van Angeren vallen. Hierover in de paragraaf 'Engelandvaarders' meer.³⁶

Op 3 juli 1942 blies het CID haar laatste adem uit. De versplintering was te groot geworden, tevens luidde MI6 en SOE de noodklok. Nederland leverde te weinig inlichtingen en bood te weinig kandidaten voor geheime operaties aan.³⁷ De maat was vol en daar moest verandering in komen. Als gevolg hiervan vroeg premier Pieter Sjoerds Gerbrandy aan Van Angeren en Lidth de Jeude hoe deze kwestie opgelost moest worden.³⁸ Het debat over hoe de nieuwe dienst eruit moest komen te zien duurde meerdere weken. Wilhelmina werkte de boel tegen aangezien zij achtte dat er wellicht geen geheime dienst nodig was. De Noren zouden dit ook niet hebben. Dit bleek later echter incorrect te zijn. Uiteindelijk diende Gerbrandy op aanraden van zijn ministers een verzoek in om twee inlichtingendiensten op te richten; een politieke en een militaire met beide een betrouwbaar persoon aan het hoofd. Uiteindelijk werden deze twee diensten toch samengevoegd in het nieuwe Bureau Inlichtingen (BI) dat onder de verantwoordelijkheid van Lidth de Jeude zou komen te staan.³⁹

Het Bureau Inlichtingen

Op 28 november 1942 werd het Bureau Inlichtingen officieel opgericht. In de instellingsbeschikking van het BI stond haar taak als volgt omschreven:

³⁴ Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*, 1004.

³⁵ De ministers waren Johannes van Angeren (Minister van Justitie), Hendrik van Boeijen (Minister van Binnenlandse Zaken, tot juli 1941 ad interim Minister van Defensie, overgegaan in ad interim Minister van Oorlog tot september 1942) en zijn opvolger Otto van Lidth de Jeude (Minister van Oorlog)

³⁶ Hijzen, *Vijandbeelden*, 89.

³⁷ D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1995) 53-54.

³⁸ Nationaal Archief, Den Haag, Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP), nummer toegang 2.03.01, inventarisnummer 1801, *bericht Van Lidth de Jeude en Van Angeren aan de voorzitter raad van ministers, 19 september 1942*.

³⁹ Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*, 818-819 en De Jong, *Londen II*, 933.

- a. “Het inwinnen, verzamelen en doorgeven van alle inlichtingen op politiek en economisch terrein, verband houdende met de huidige toestand en de voorbereiding van de terugkeer van de Regering of het door of namens de Regering uitgeoefende gezag.
- b. Het verlenen van medewerking tot het inwinnen van inlichtingen op militair terrein, verband houdend met huidige en toekomstige acties in de bezette gebieden of acties daarmede samenhangende, zulks op aanwijzing van en in overleg met het hoofd van het Bureau Militaire Voorbereiding Terugkeer.
- c. Het bevorderen van de evacuatie van krijgsgevangenen, dienstplichtigen en militaire vrijwilligers en vluchtelingen, voorzover deze niet geregeld wordt door de Diplomatieke Dienst en de organisatie van het Roode Kruis.
- d. Het organiseren en leiden van de uitzending van personen voor het uitvoeren van bijzondere opdrachten of voor het overbrengen van berichten aan personen, lichamen e.d. in het bezette gebied.”⁴⁰

Wat verder in de instellingsbeschikking stond, is dat wanneer geheime inlichtingen in handen kwamen van een minister, zij deze ook zo spoedig mogelijk door moesten geven aan het BI.⁴¹ Hiermee had het BI in theorie een Nederlands monopolie op het gebied van inlichtingen; alles moest via het hoofd van het BI of een van haar medewerkers. Hier stonden de Britse inlichtingendiensten buiten, maar door een gestroomlijnde samenwerking werden de partijen niet door elkaar beperkt.

Voordat het BI echt kon functioneren, moest er beslist worden wie het hoofd van dit bureau zou worden. Al vroeg deden er zich twee sterke kandidaten voor. Vanzelfsprekend werd Van 't Sant door de koningin aangedragen, maar dit voorstel werd snel afgeslagen.⁴² Allereerst viel het oog op reservekapitein H.G. Broekman die in Amsterdam-Oost de groepscommandant van de OD was en in september 1941 naar Engeland overgestoken was. De andere kandidaat was majoor van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger dr. J.M. Somer die anderhalf jaar lang de leiding had bij een Brabantse spionagegroep dat onderdeel uitmaakte van de OD. Hij zou in januari 1943 in Engeland aangekomen. Eerst werd nog voorgesteld dat Broekman alleen waarnemend hoofd zou zijn totdat Somer in Londen arriveerde, maar daar nam hij geen genoegen mee. Na enkele onderhandelingen tussen Broekman, de ministerraad, de premier en de koningin werd Broekman ingewijd als hoofd BI.⁴³ Uiteindelijk zou Broekman nog geen jaar het hoofd van het BI blijven. Hij was een hartpatiënt en zou vanaf maart 1943 rust moeten nemen. In de tussentijd was de inmiddels overgevlogen Somer bevorderd tot waarnemend hoofd. Na enkele maanden zou hij echter Broekman officieel vervangen

⁴⁰ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie te Londen; Ministerie van Oorlog te Londen en afwikkeling daarvan, nummer toegang 2.13.71, inventarisnummer 1577, 5/9, *Instellingsbeschikking bureau inlichtingen. 1942.*

⁴¹ Zie artikel 5.

⁴² De Jong, *Londen II*, 931.

⁴³ *Ibid.*, 934.

als hoofd van het BI.⁴⁴ Dit was echter niet direct tot blijdschap van de Minister van Oorlog. Hij omschreef Somer als: “wat te heethoofdig voor deze vertrouwenspositie.”⁴⁵ Later draaide hij echter wat bij waardoor hun samenwerking steeds nauwer zou worden.⁴⁶

Met de nieuwe functie van Somer liep het BI, naar zijn eigen mening, beter en vlotter.⁴⁷ Ook andere zagen dit. Volgens kaptein R.E. Sanders, die zich bezig hield met de administratie van het BI, was de dienst “eigenlijk sukkelende, totdat majoor Somer is gekomen: die heeft de zaak op poten gezet”.⁴⁸ Dit werd ook in cijfers uitgedrukt; in januari van 1943 wisselde, afgezien van technische berichten, BI zes telegrammen uit met het bezette gebied. In februari een, in maart vijf, in april drieëndertig waarna dit alleen nog maar verder toe zou nemen.⁴⁹ Of dit direct het gevolg was van de komst van Somer? Nee, dat niet. In deze periode zou het BI meerdere geheim agenten naar Nederland sturen om zo de communicatie met het verzet te versterken. Hierover later meer.

Waar Somer het BI wel mee versterkte was bijvoorbeeld zijn nadruk op *security*. Hij weigerde bijvoorbeeld om Engelandvaarders alleen door de MI6 te laten bevragen, zonder zelf in te zien wat deze vragen waren. Zo hield hij de touwtjes nog enigszins in handen.⁵⁰ Verder isoleerde de dienst zich ook steeds meer van de andere diensten. Het gebruik van Radio Oranje, een dagelijks radioprogramma van de BBC waarmee Nederland direct geadresseerd kon worden, werd bijvoorbeeld beperkt.⁵¹ Verder probeerde het BI haar inlichtingen zo veel mogelijk binnenshuis te houden en alleen te delen met de personen die daarvoor bevoegd waren. Er moest voorkomen worden dat er weer rapporten “op een leestafel, tussen tijdschriften” gevonden zouden worden.⁵²

Dit bleek uiteindelijk een goede zet geweest te zijn. In het najaar van 1943 bleek het namelijk steeds duidelijker te worden dat er bij de verbindingen tussen Nederland en Londen iets niet klopte. Al tijdens de eerste uitzending van een geheim agent in opdracht van de CID ging het mis. Na enige maanden werk werd deze agent door de Duitse Abwehr gearresteerd. Het radiocontact met Groot-Brittannië zou nu door de Duitsers gedirigeerd worden. Ondanks de foute ‘security checks’ in de telegrammen die deze agent uitzond, zouden de Britten samen met de CID en MVT nog 58 andere Nederlanders laten droppen die allen gevangen genomen zouden worden. Uiteindelijk zouden 57 van

⁴⁴ De Jong, *Londen II*, 948.

⁴⁵ Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*, 1006.

⁴⁶ Ibid., 1029.

⁴⁷ J.M. Somer, *Man in oorlog: de dagboeken van majoor dr. J.M. Somer, hoofd bureau inlichtingen te Londen 13 maart 1942-22 september 1943* (Baarn 1981) 332.

⁴⁸ Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, *Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Deel 4c-II: De Nederlandse geheime diensten te Londen: De verbindingen met het bezette gebied (punt F van het enquêtebesluit): verhoren* (Den Haag 1950) 1595.

⁴⁹ De Jong, *Londen II*, 947.

⁵⁰ Hijzen, *Vijandbeelden*, 91.

⁵¹ J.M. Somer, *Zij sprongen in de nacht. De Nederlandse Inlichtingendienst te Londen in de jaren 1943-1945* (Assen 1950) 123.

⁵² De Jong, *Londen II*, 911.

de 59 agenten de dood vinden. Ondertussen was een groot deel van de communicatie tussen Nederland en Londen in handen van de Duitsers.⁵³

Deze geïnfilteerde communicatie werd in de loop van de tijd echter steeds minder relevant voor de inlichtingendiensten die er gebruik van maakten. Aan de ene kant kwamen er uit verschillende hoeken steeds meer indicaties dat er iets niet helemaal klopte in de communicatie met verschillende uitgezonden geheime agenten. Aan de andere kant werden er door de grote verliezen dat de Britse Royal Air Force had geleden minder geheim agenten boven Nederland gedropt, waardoor er geen nieuwe inlichtingenlijnen werden aangeboord. De duidelijkste aanwijzing dat er iets niet helemaal in de haak was, was het verslag van twee opgepakte agenten die via Zwitserland naar Engeland waren ontsnapt. Onderweg stuurden zij een rapport waarin stond dat alle communicatie met geheime agenten was gecompromitteerd waardoor de waarheid bij verschillende instanties begon door te dringen.⁵⁴ In zijn dagboek stelt de Minister van Oorlog op 24/25 november 1943 het volgende: “Uitgekomen is, dat gedurende een jaar berichten zijn doorgegeven, die geregeld in Duitse handen zijn gekomen, hetgeen geleid heeft tot de arrestatie van 130 man. [...] Een treurige geschiedenis waaruit alweer blijkt dat men niet te voorzichtig kan zijn. Het contact zal nu weer geheel opnieuw moeten worden opgebouwd.”⁵⁵ Deze laatste opmerking zou niet geheel juist blijken. Hoewel een groot deel van het contact inderdaad hersteld moest worden, was het zo dat de communicatie van het BI niet gepenetreerd was. Haar eigen agenten en communicatielijnen waren, ondanks dat ze schade hadden van dit ‘Englandspiel’, nog prima in werking. Over de uitvinder van dit spel wordt nog steeds gedebatteerd zoals in de inleiding te lezen is. Het spel kostte wel de kop van kolonel De Bruyne die het hoofd van MVT en MID was.⁵⁶

Tussen het Bureau Inlichtingen in Londen en Nederland waren vele verschillende communicatielijnen. Op allerlei manieren zorgde het BI ervoor dat het informatie kon ontvangen. Dit ging via telegrammen, telefoontjes, brieven, microfilm en mondeling via verschillende wegen. Er zijn vijf specifieke wegen te onderscheiden waarlangs elk een grote hoeveelheid informatie bewoog. Elke vorm van informatie werd getoetst op bruikbaarheid, relevantie, inhoud en betrouwbaarheid. Specifieke richtlijnen voor interne beslissingen zijn niet te vinden, al wordt verwacht dat deze er wel zijn. Om de enorme stroom aan informatie goed te verwerken is dit gewoonweg nodig. Waar wel richtlijnen voor zijn opgesteld, zijn de zogenaamde ‘criticism sheets’. Dit waren kortbondige overzichten voor inlichtingen die naar de desbetreffende Britse instanties gezonden moesten worden. Inkomende informatie werd hier overzichtelijk weergegeven. Hierbij werd het nummer, de datum, de verzender (vaak aangeduid als de bepaalde verzetsgroep vanwaar

⁵³ Wolters, *Nordpol*, 25-31.

⁵⁴ Ibid., 30.

⁵⁵ Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*, 1120.

⁵⁶ Hijzen, *Vijandbeelden*, 91.

het bericht kwam), de plek waar deze informatie naartoe moest (Britse landmacht, marine, luchtmacht, buitenlandse zaken of financiën), de waarde van de informatie (gegradeerd van “A = of great value” tot “D = of no value”) en enkele opmerkingen over wat het stuk informatie ongeveer inhield (bijvoorbeeld: “German-Military-Holland-Coast Defences-Spijkenisse”) genoteerd.⁵⁷ Toch bleven de Britse diensten enigszins gewantrouwd door het BI door toedoen van het Englandspeel. Dat nam niet weg dat de diensten veelvuldig samen bleven werken. Uiteindelijk financierden de Britten de Nederlandse diensten. Dat daargelaten waren er vijf wegen waarlangs informatie bij de regering kwam. Vier van de vijf vielen (in theorie) direct onder de verbindingen van het BI, een daarvan stond onder toezicht van het Ministerie van Justitie.⁵⁸ Eerst zullen de vier wegen die via het BI liepen beschreven worden.

De Zwitserse Weg

Een van de belangrijkste verbindingswegen was de zogenaamde Zwitserse weg. Deze werd vanaf mei 1942 in gebruik genomen toen de minister-president Gerbrandy de dominee Willem Visser 't Hoofd vroeg om contact tussen de regering in ballingschap en het bezette Nederland vanuit Geneve op te zetten. Hij hoefde dit niet alleen te doen. In het onafhankelijke Zwitserland ontmoette hij Hebe Charlotte Kohlbrugge die zeer goed bleek te zijn in het verstoppertje van microfilm in wetenschappelijke boeken. Toen zij in Nederland terugkwam, regelde ze met enkele anderen dat er om de zoveel tijd een kist boeken met verstopte microfilms naar Zwitserland gestuurd zou worden. In de periode zomer 1942-zomer 1943 kwamen er ongeveer 100 van deze boeken aan.⁵⁹ De boodschappen werden in drievoud verstuurd en allen via andere routes. Sommige boeken of andere materialen werden door boodschappers meegenomen direct uit Zwitserland, andere werden gewoon via de post naar andere neutrale landen als Zweden en Spanje gestuurd om vanaf daar meegenomen te worden naar Engeland.⁶⁰ Na de zomer bleek al snel dat de informatieoverdracht via deze weg vergroot kon worden. Vanaf oktober dat jaar zou via een nieuwe lijn minstens om de veertien dagen een pakket met verborgen inlichtingen worden verstuurd.⁶¹

Deze informatieoverdracht zou niet direct zonder inmenging naar Londen doorgestuurd worden. De Zwitserse Weg was niet alleen een doorgeefluik, maar de spelers op deze route hadden een duidelijke politieke mening en ze waren er niet bang voor om deze ook aan Londen over te brengen. Visser 't Hoofd was namelijk in de veronderstelling dat zijn verbinding de belangrijkste was tussen Nederland en Londen. Dit was een uitgelezen kans om directe invloed op de regering te hebben. Dit uitte zich in talloze notities en commentaren die aan de originele documenten werden toegevoegd.⁶² Dit zou in 1944

⁵⁷ Verzameling criticism sheets: NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv.nr. 2479; *gebruikte sheet No. 1080/90, gedateerd 31-8-44*.

⁵⁸ Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 220.

⁵⁹ De Jong, *Londen II*, 938-939.

⁶⁰ Somer, *Zij sprongen in de nacht*, 77.

⁶¹ De Jong, *Londen II*, 939.

⁶² *Ibid.*, 940.

voor een groot conflict zorgen, maar in november 1943 deed de OD al een verzoek aan de Minister van Oorlog om ervoor te zorgen dat Visser 't Hoofd hun berichten juist en duidelijk doorgeeft om zo verwarring uit de weg te gaan.⁶³

Een directe reactie hierop was dat er rond diezelfde tijd werd besloten dat er nog een verbinding via Zwitserland met Nederland zou worden opgezet. Dit werd 'Weg B' genoemd; de weg Visser 't Hoofd was 'Weg A'. Deze nieuwe Weg B zou een directe verbindingsslijn zijn van het BI, Weg A was vooralsnog direct aan Gerbrandy gelinkt. Visser 't Hoofd was bang dat deze weg niet alleen kwetsbaar was op het gebied van veiligheid, ook zag hij zijn politieke invloed op de regering direct afnemen. Hij dacht namelijk dat deze nieuwe weg ervoor zou zorgen dat er een directe politieke invloed van de OD en het BI zou plaatsvinden. Een die tegengesteld was aan zijn eigen overtuigingen. Hij was namelijk overtuigend sociaaldemocraat en daarmee antimilitair. Hij was op zijn dood dat de OD de regering in zoverre zou beïnvloeden dat ze hun "militaire dictatuur" zouden accepteren. Het autoritaire gedrag van de OD was volgens hem zeer schadelijk.⁶⁴ Zijn protesten mochten echter niet baten en in het voorjaar van 1944 zou de eerste zending via Weg B plaatsvinden.⁶⁵

In de nazomer van dat jaar liepen de spanningen tussen het BI en Visser 't Hooft hoog op. Het werd ontketend nadat het BI op de hoogte werd gesteld van een correspondentie van Visser 't Hoofd met de Politieke Commissie (PC) die door medewerkers van de Zwitserse Weg opgesteld was. Deze Politieke Commissie fungeerde als een soort redactie bij de Zwitserse Weg. Hun taak was om iedere militaire machtsstreven te neutraliseren.⁶⁶ Of hiervoor censuur werd gebruikt is een punt van debat. Wat ze sowieso wel deden was commentaren toevoegen waarmee ze hoopten de regering in Londen te beïnvloeden. "Schrifturen van de commandant van de OD [zouden slechts] verwarring stichten". Hierop voegde Visser 't Hooft ook zijn eigen commentaren nog toe. De regering in Londen werd niet over de rol van de PC ingelicht.⁶⁷

Six verdacht terecht de Politieke Commissie ervan dat ze politieke invloed op de Nederlandse regering probeerde uit te oefenen en dat er censuur plaatsvond. Om hier achter te komen liet hij de in- en uitgaande berichten die via de 'Vrij Nederland'-groep naar Geneve gingen, fotograferen. Hiermee wilde hij bewijs verzamelen dat er met de berichten van de OD werd gesjoemeld. Deze spionage kwam in april 1944 bij Visser 't Hooft aan het licht waarna hij een bericht naar Londen stuurde om in te grijpen.⁶⁸ Hierin stond dat hij meende dat het BI een voorpost van de OD was en dat Weg B geen goede

⁶³ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie: Ordedienst/Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten en Binnenlandse Strijdkrachten (ODS/BS), nummer toegang 2.13.137, inventarisnummer 24, *telegram aan Minister van Oorlog, 2.11.43 ontvangen*.

⁶⁴ J. van Lieshout, *De aal van Oranje. Een biografie van pater Bleijs* (Venlo 1988) 307-310 en 318-322.

⁶⁵ De Jong, *Londen II*, 941.

⁶⁶ Van Lieshout, *De aal van Oranje*, 308.

⁶⁷ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945. Deel 7. Mei '43-juni '44. Tweede helft* (Den Haag 1976) 937.

⁶⁸ Van Lieshout, *De aal van Oranje*, 322.

keuze zou zijn.⁶⁹ Tegelijkertijd werd Somer door de OD ingelicht dat er politieke spelletjes op de Weg werden gespeeld. Hierop bracht Somer een kritisch rapport uit over de Zwitserse Weg waarbij hij Visser 't Hooft beschuldigde van censuur, ongewenst commentaar en dat zijn onbekendheid met het BI alleen maar voor verwarring heeft gezorgd.⁷⁰ De regering nam het standpunt van Somer over en stuurde een fikse reprimande richting Visser 't Hooft. Zijn zelfstandigheid werd door deze affaire en het instellen van Weg B flink ingeperkt.⁷¹

De Zweedse Weg

Een andere verbindingsroute via een neutraal land was de verbinding Nederland-Stockholm-Londen. Dit werd ook wel de Zweedse Weg genoemd. In beginsel was deze weg een verbinding om personen uit Nederland naar Engeland te smokkelen, een Engelandvaardersroute. Daar kwam vanaf 1942 verandering in. In dat jaar zette de consul-generaal Adriaan de Jong een vaste verbinding op tussen Delfzijl en Zweden. Deze verbinding werd met de huisarts Allard Oosterhuis opgezet. Het doel hiervan was om een vaste route te creëren die door zogenaamde coasters of kustvaarders werd bevaren. Hiermee zouden niet alleen personen vervoerd worden, maar ook inlichtingen die zowel aan de MI6 als aan de Nederlandse diensten werd gestuurd. Vanaf juni 1942 kwamen de eerste rapporten vanuit Nederland dan ook in Stockholm aan. Hieronder zaten ook rapporten van de eigen verzetsgroep van Oosterhuis, genaamd 'Zwaantje'. Ook werden er andersom verschillende zaken verstuurd. Zo was de Zweedse Weg de belangrijkste leverancier van het Londense blad Vrij Nederland, foto's van koninklijke families en insuline.⁷² Belangrijk hierbij waren ook de verschillende zend- en ontvangtoestellen die via Zweden naar Nederland werden vervoerd. Hiermee stonden er al apparaten voor de komende geheim agenten klaar voor gebruik. De apparaten 'Packard', 'Wolseley' en 'De Soto' zouden uiteindelijk door verschillende agenten in dienst genomen worden.⁷³

Na enige maanden van inlichtingenwerk werd de taak van De Jong enigszins bemoeilijkt. De oorzaak hiervan was voornamelijk de inlichtingencrisis in Londen. Door het uiteenvallen van de CID was het voor De Jong onduidelijk aan wie hij nu zijn informatie over moest geven. Verschillende personen trokken aan hem, maar De Jong was wantrouwend geworden. Het kostte dan ook grote moeite en tijd voor Broekman om inlichtingen via de Zweedse Weg bij het BI te krijgen. Uiteindelijk lukte dit, maar dit zorgde nog wel voor enkele problemen. Het BI wilde namelijk een gestandaardiseerde werkmethode toepassen op al haar verbindingen en aangezien De Jong gewend was om op zijn eigen manier zijn gang te gaan, kostte dit enige motivatiekracht. Het kostte De Jong moeite om in te zien dat

⁶⁹ De Jong, *Het laatste jaar I-I*, 155.

⁷⁰ Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, *Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Deel 4a en b: De Nederlandse geheime dienst te Londen: De verbinding met het bezette gebied (punt F van het enquêtebesluit): verslag en bijlagen* (Den Haag 1950) deel B, 60-62.

⁷¹ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 240.

⁷² De Jong, *Londen II*, 936.

⁷³ C.M. Schulten, *"En verpletterd wordt het juk"*, 130-132.

de Zweedse Weg geen los opererende instantie was, maar nu deel uitmaakte van het BI. In de loop van 1943 zouden de kreukels worden gladgestreken en liep de samenwerking steeds beter.⁷⁴

In juli 1943 ging het echter alsnog mis met deze verbinding. De Jong had een kapitein van een coaster deelgenoot gemaakt van zijn geheime werkzaamheden en bracht hem in contact met Oosterhuis. Dit was afgeraden door MI6. Deze kapitein gaf hierna Oosterhuis aan bij de SD die hem in juni oppakte. Hierbij werd ook de ‘Dienst-Wim’, een inlichtingengroep, opgerold. De Delfzijlse tak van de Zweedse Weg was opgehouden te bestaan, waardoor deze weg uiteen viel.⁷⁵ Somer zei daarover het volgende: “Zwaantje en Prins, zijn radio-operator, waren woensdag gearresteerd! Dat is een lelijke slag! [...] Dat wordt een lelijk geval en onze hoofdverbinding is hiermee afgesneden. We moeten nu weer opnieuw gaan opbouwen en voorlopig de Belgen maar weer in de arm nemen.”⁷⁶

Een nieuwe weg zoals eerst zou er echter niet meer komen. Na het uiteenvallen van het contact met Nederland werd De Jong uit zijn functie ontheven. Er werd nog wel geprobeerd om enige vorm van communicatie op te zetten, maar zou voortaan alleen nog maar als verlengde van de Zwitserse Weg dienen. Nog een enkel inlichtingenrapport direct uit Nederland zou er eind 1943 vervoerd worden, maar daar bleef het uiteindelijk bij. Wel zou alle informatie die men van Engelandvaarders en andere reizigers kreeg direct worden doorgespeeld naar Londen, maar dit zou niet meer op dezelfde schaal zijn als langs de originele weg.⁷⁷

Spanje en Portugal

Zoals in de taakbeschrijving van het BI stond, was het bureau ook belast met het bevorderen van de evacuatie van Nederlanders van verschillende afkomst. Een belangrijke uitvoerroute ging via Spanje en Portugal. Na een barre tocht over de Pyreneeën, soms te voet, trokken vele van hen door naar Madrid om daar of opgesloten te worden of doelloos rond te dwalen voor lange tijd. Het was wachten op een geldig uitreisvisum via Portugal naar Engeland dat geschonken werd door de Nederlandse consulaat-generaal, maar de wachtrijen waren lang. Een illegale uitvoerroute werd tot 1943 niet opgezet wegens overbelasting van het ambtsapparaat daar en in Londen. Dit zou via Lissabon georganiseerd worden. Broekman reisde hier speciaal in het voorjaar van 1943 naar Portugal om de zaak in werking te krijgen. Hier was H. Maas Geesteranus vertegenwoordiger van het BI. Hij was al enige tijd gestationeerd in Lissabon en was bereid zijn diensten aan het BI te verlenen. Dit zorgde echter voor verschillende conflicten met het Ministerie van Buitenlandse Zaken die erop hamerde dat men eerst legaal in Engeland moesten proberen te komen alvorens het via de illegale manier te proberen. Hierdoor zou het tot december 1943 duren voordat de situatie gesust werd en een grotere hoeveelheid Engelandvaarders ook

⁷⁴ Somer, *Zij sprongen bij nacht*, 83-84.

⁷⁵ De Jong, *Londen II*, 936.

⁷⁶ Somer, *Man in oorlog*, 449.

⁷⁷ De Jong, *Londen II*, 937.

daadwerkelijk naar Engeland konden.⁷⁸ Tegelijkertijd zou Maas Geesteranus vervangen worden door C.L.W. Fock op aanraden van Somer.⁷⁹ In deze tijd werden er steeds meer verschillende routes aangeboden om personen illegaal te transporteren. Hoewel dit nog altijd stug tegengehouden werd door de Spaanse en Portugese politie, ontspande deze controle na 1943. Doordat de As-mogendheden terrein begonnen te verliezen, werden de Geallieerden meer en meer getolereerd door de Portugezen. Dit resulteerde in een versoepeling van de bureaucratische barrières waardoor steeds meer personen richting Engeland konden varen. Uiteindelijk is het 985 Engelandvaarders tijdens de gehele oorlogsperiode gelukt om via Spanje en Portugal in Engeland te komen.⁸⁰

Hoewel deze uitvoerroute voornamelijk gericht was op het vervoer van Nederlanders naar Engeland, was deze route ook belangrijk voor de inlichtingendienst. Allereerst hadden de Engelandvaarders zelf informatie die zij konden delen met de betreffende diensten in Londen. Verder werden deze Engelandvaarders ook menig keer gebruikt om geheime boodschappen naar Engeland te vervoeren door deze bijvoorbeeld in de rug van wetenschappelijke boeken te stoppen die via de Zwitserse Weg werden vervoerd. Ook via de normale pakketpost kwamen deze boeken in Spanje en Portugal binnen waarna deze informatie aan Londen doorgegeven werd.⁸¹

Uitzending agenten

Om niet volledig afhankelijk te zijn van zelf opererende groepen op het gebied van communicatie werden er al sinds het begin van het bestaan van de CID geheime agenten achter de vijandelijke linies gedropt. Ook het BI deed hier aan mee. Na het uiteenvallen van de CID en de schade van het Englandspiel moet het Bureau vanaf nul beginnen. Inlichtingen van bepaalde verzetsgroepen kwamen via de bestaande wegen nog maar mondjesmaat binnen waardoor de nood hoog was om eigen agenten het veld in te sturen. De regering wilde niet alleen militaire inlichtingen krijgen, maar ook juist politieke inlichtingen. Men wilde een beeld krijgen van wat er allemaal in Nederland speelde; ook op het vlak van het verzet waar men weer contact mee wilde krijgen. Deze opdracht zou niet alleen door het BI uitgevoerd worden. In maart 1944 werd er een bureau opgericht die zich voornamelijk focuste op het droppen van sabotageagenten en wapens voor het verzet. Dit bureau heette het Bureau Bijzondere Opdrachten.⁸² Wel moet er worden opgemerkt dat alle uitgezonden agenten volledig door de Britse inlichtingendiensten werden opgeleid, uitgezonden en begeleid. De Nederlandse regering had hier noch het geld voor, noch de manschappen om een volledig opleidingscentrum op te zetten. Alles ging dus via de Britten.⁸³

⁷⁸ Somer, *Zij sprongen in de nacht*, 86-88.

⁷⁹ De Jong, *Londen II*, 886-7.

⁸⁰ Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 143-144.

⁸¹ De Jong, *Londen II*, 943-944.

⁸² Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 303.

⁸³ Schulten, *“En verpletterd wordt het juk”*, 130.

De agenten die door het BI werden ingezet, werden voornamelijk gerekruteerd uit de groep Engelandvaarders in Londen. Deze personen waren niet alleen intrinsiek gemotiveerd om weer naar Nederland te gaan, ze wilden veelal terug naar hun familie en thuisland, maar hadden vaak ook bepaalde kenmerken waardoor zij geschikt werden geacht voor dit werk. Ze waren over het algemeen dapper, jong, hadden kennis van het thuisfront of hadden bij het verzet gezeten. Dit laatste kon ook problemen opleveren wanneer de persoon in kwestie bekend stond bij de Duitsers. In dat geval was de kans op uitzending zeer klein.⁸⁴

Het BI verzorgde zelf deels de opleiding. De vooropleiding was voor de rekening van MI6. Hierbij viel ongeveer dertig procent af. De vervolgopleiding werd door het BI uitgevoerd in een huis in een buitenwijk van Londen; Huize Anna. Hiervan viel nog eens twintig procent af.⁸⁵ Tijdens deze opleiding kreeg iedereen een cursus om radiotelegrafist te worden. Hierbij was de norm om vijftien tot twintig lettergrepen per minuut te kunnen seinen voor een vlotte communicatie tijdens de uitzending waardoor er tevens een kleinere kans bestond dat men door de vijand uitgepeild zou worden.⁸⁶

Na de opleiding zat een directe uitzending voor velen er niet in. Zeker in het eerste jaar van het BI was de uitzending van personen gering. Wanneer een agent uitgezonden was, werd dat ook niet direct met een uitvoerig gespecificeerde opdracht gedaan. H.G. de Jong, oprichter groep Albrecht, kreeg bijvoorbeeld de taak mee om “in de eerste plaats het verzamelen van inlichtingen, vooral van militaire, maar ook economische aard, in dat gebied, dat hem het geschiktst zou voorkomen; ten tweede het contact zoeken met en gegevens verkrijgen over het zogenaamde Nationaal Comité”.⁸⁷ Dit laat zien dat het BI de agenten vrij laat in het creëren van een eigen netwerk en de invulling van de opdracht vrij liet. Wanneer de agent in Nederland waren gedropt, konden ze nog wel enkele instructies verwachten, maar zelfstandigheid was geboden.

Een belangrijke taak van de agenten was niet alleen om een eigen inlichtingengroep op te zetten, maar ook om communicatie met Londen in stand te houden. Hiervoor werden verschillende zenders en ontvangers in Nederland gedropt of verscheept via de Zweedse Weg. Van de apparaten kon door het droppen van radiotelegrafisten gebruik gemaakt worden door verschillende verzetsorganisaties. Een van de organisaties die hier het meeste gebruik van maakte, of daar de mogelijkheid voor had, was de OD. Zij hadden verschillende zenders in gebruik en zo dus een directe verbinding met Londen. Het eerste directe contact zou plaatsvinden op 12 april 1943.⁸⁸ Deze zenders

⁸⁴ Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 304-306.

⁸⁵ De Jong, *Londen II*, 871-872.

⁸⁶ Somer, *Zij sprongen in de nacht*, 70.

⁸⁷ J. Linssen, ‘De Albrechtgroep: een fenomeen ontleend’, in: P. Koedijk, J. Linssen en D. Engelen (red.), *Verspieters voor het vaderland. Nederlandse spionage voor tijdens en na de Koude Oorlog* (Den Haag 1996) 37-83, aldaar 37.

⁸⁸ Somer, *Man in oorlog*, 347.

werden alleen gebruikt voor korte telegrammen die opgepikt werden door vliegtuigen of schepen met vergelijkbare apparatuur. Voor het versturen van uitgebreide rapporten werd nog steeds veelvuldig gebruik gemaakt van de Zwitserse en Zweedse Weg. Wel had Londen een directe inkijk gekregen in het reilen en zeilen van enkele verzetsorganisaties waardoor een beter of in ieder geval breder beeld van het functioneren daarvan geschept kon worden.⁸⁹

Engelandvaarders

Een andere mogelijkheid voor het doorgeven van informatie over verzetsorganisaties kwam van de Engelandvaarders die in Engeland aankwamen. Deze groep is al verschillende keren genoemd, maar zal hier nog wat verder uitgediept worden. Afgezien van het meebrengen van verstoopt inlichtingenmateriaal, waren deze personen ook zelf bekend, hoewel in wisselende mate, met de situatie in Nederland. Om deze reden werden Engelandvaarders verhoord door verschillende geheime diensten. In eerste instantie werd dit gedaan door MI5, maar al gauw werd er een eigen dienst opgezet waar Nederlandse Engelandvaarders apart verhoord werden, dit wel nog steeds in samenwerking met MI5. Dit zou vanaf 1942 tot het einde van de oorlog de Politie-Buitendienst (PBD) heette.⁹⁰

Een stelselmatige vorm van verhoor trad halverwege 1942 in werking. Hierbij werden Engelandvaarders niet alleen meer ondervraagd over hun vroegere leven en reis, maar werden dit daadwerkelijke verhoren waarbij vooraf afgesproken vragen gesteld werden om er in eerste instantie achter te komen of de persoon in kwestie niet ‘fout’ was.⁹¹ De onderwerpen die in deze verhoren specifiek onder de aandacht kwamen waren; naam, geboorteplaats en datum, woonplaats in Nederland, datum van vertrek uit Nederland, aankomst in Engeland, schoolopleiding en verdere studie, beroep laatste drie jaren, over welk deel van Nederland de persoon informatie had en uit welke kringen, diensten of bedrijfstakken de persoon kennis had.⁹² Nadat de betrouwbaarheid van de betreffende persoon vastgesteld was en eveneens de achtergrond enigszins bekend was, werd er getracht om zo veel mogelijk informatie over bezet Nederland los te peuteren. Hierbij werden bekende verzetsmensen, maar ook liquidaties en foute personen met naam en toenaam behandeld. Hierdoor vormde zich een beeld van het verzet bij het PBD, maar de vraag is of dit beeld daadwerkelijk overeenkomt met de werkelijkheid. Veel Engelandvaarders waren al lang van huis weg, met name wanneer zij via Frankrijk naar Spanje reisden om daar lang te moeten wachten op een kans op overgang.⁹³ Daarbij kwam ook het feit dat men soms antwoorden gaf die niet geheel strookte met de werkelijkheid. Dit had niet alleen met de persoonlijkheid van de Engelandvaarder te maken, sommigen maakten hun eigen daden groter dan de werkelijkheid terwijl anderen zich juist bescheiden opstelden, maar ook met de kennis van de situatie in Londen. Zoals

⁸⁹ De Jong, *Londen II*, 957-959.

⁹⁰ Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 221-223.

⁹¹ Ibid., 222-223.

⁹² NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv.nr. 2497, zie verschillende verhoren. Zie ook: NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv.nr. 2509.

⁹³ Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 225-226.

al eerder gezegd is, waren sommige Engelandvaarders huiverig om te veel informatie tegenover Van 't Sant door te spelen omdat zij hem niet vertrouwden. Verder pasten sommigen hun verhaal aan wanneer zij met belangrijke personen in contact kwamen. Bekend is dat Engelandvaarders liever verhalen vertelde die pasten bij de opvattingen van de koningin die alle Engelandvaarders ontving. Wanneer men dit niet deed, konden zij rekenen op een onderkoelde behandeling van de koningin en geen vervolgnodigingen bij belangrijke gelegenheden.⁹⁴

De rapporten van de PBD gingen allereerst naar het kabinet van de koningin en vervolgens naar de bureaus die onder het Ministerie van Justitie vielen. Echter, veelal ontving het BI al eerdere informatie over de Engelandvaarders. Deze werden vaak al ondervraagd wanneer zij door onafhankelijke landen reisden. Hier waren speciale bureaus opgericht om deze personen de ondervragen. Deze informatie was vaak minder verouderd dan de informatie die het PBD ontving.⁹⁵ Desalniettemin lag de grootste aandacht van het BI en ook het Ministerie van Oorlog bij directere contacten met Nederland. Aan de Engelandvaarders werd, wanneer relevante informatie gebruikt kon worden, wel aandacht besteed, maar de meeste communicatie bleef via microfilms, telegrammen en heen-en-weer rijdende vertegenwoordigers lopen.

Conclusie

De inlichtingen die over en vanuit bezet Nederland kwamen, volgden niet allemaal dezelfde weg. Dit duidelijk geworden uit de bovenstaande paragrafen. Via al deze wegen zijn er stapels telegrammen, rapporten en microfilms binnengekomen bij de regering in Londen en de bijbehorende inlichtingendiensten. De een bruikbaar dan de ander. Op een structurele manier werd er door het BI onderzoek gedaan naar het bezette gebied waarbij de bijdrage van verschillende verzetsgroepen zeer belangrijk was. Hier steunde niet alleen het Bureau, maar de gehele regering op.

Daarmee was de potentiële impact van deze wegen ook groot. Door bepaalde berichten wel of niet (zowel bedoeld als onbedoeld) of zelfs aangepast door te geven, ontstond er een nieuwe werkelijkheid van Nederland in Londen. Of deze strookte met de werkelijkheid doet er voor het vervolg van dit onderzoek niet direct toe. Wat wel belangrijk is, is dat dit geconstrueerde beeld wel het beleid van de regering bepaalde. Wat dit beleid was, kan pas geduid worden nadat de interpretatie van de berichten uit Nederlanden toegelicht zijn.

⁹⁴ Fasseur, *Wilhelmina*, 322.

⁹⁵ Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 230-231.

2. Verder dan feiten: interpretatie van de binnengekomen informatie

Inleiding

Nu de informatieaanvoer in het vorige hoofdstuk beschreven is, moet er een stap verder worden gegaan. De inlichtingen die via verschillende wegen waren aangeleverd, werden gelezen, geïnterpreteerd en rondgestuurd. Dit ging meestal direct via het BI dat een zo goed als volledig Nederlands monopolie had op deze berichtenstroom. Dit bureau, zoals uit voorgaand hoofdstuk bleek, beoordeelde de inlichtingen voordat deze verder werden verspreid. Hierdoor is het van belang om erachter te komen wat de interpretaties van het bureau en voornamelijk die van het hoofd, majoor Somer, waren. Dit heeft namelijk direct effect op de personen naar wie hij zijn informatie doorstuurde. Natuurlijk hadden die eigen meningen en wellicht inlichten uit een andere bron, maar de invloed van het BI was weldegelijk groot.

Om deze reden zal er in dit hoofdstuk allereerst in worden gegaan op de interpretatie van de berichten van de OD door Somer en zijn Bureau. Vervolgens gaat dit hoofdstuk steeds een stapje hoger binnen de hiërarchie van de regering. Na Somer zal allereerst de persoonlijke interpretatie van de OD door de Minister van Oorlog Lidth de Jeude besproken worden. Dit omdat deze minister niet alleen verantwoordelijk was voor het BI, maar ook zeer invloedrijk was op het gebied van omgang met verzetsgroepen. Hierna zal de premier Gerbrandy onder de aandacht komen. Hij kreeg informatie direct van het BI, maar ook via Visser 't Hoofd zoals in het vorige hoofdstuk aangekaart is. Verder is hij een van de belangrijkste beleidsmakers en werkte hij nauw samen met zijn ministers, de koningin en de Geallieerden. Zijn beeld van de OD was uitermate belangrijk voor de beleidsvorming van de regering. Ook de koningin Wilhelmina had hier invloed op, al in mindere mate. Zij zal vervolgens aan bod komen. Tenslotte komen enkele andere personen aan bod die minder direct bij de situatie van het Nederlands verzet betrokken waren of invloed op het beleid hadden zoals de ministerraad en enkele Engelandvaarders. Vanzelfsprekend zullen sommige rapporten en verslagen in meerdere paragrafen terugkomen aangezien informatie wijd werd verspreid, maar de interpretatie hiervan is bij iedereen net een beetje anders.

Somer

Zoals al in het voorgaande hoofdstuk naar voren kwam, was Somer na de capitulatie tot het moment dat hij uit Nederland vluchtte in dienst van de OD. Hierbij werkte hij voornamelijk bij de spionagesectie van deze organisatie totdat hij in maart 1942 moest vluchten waarna hij uiteindelijk via enkele omwegen bij het BI terechtkwam.⁹⁶ In de jaren hiervoor had Somer, volgens De Jong, zich ontwikkeld tot een man met autoritaire opvattingen en een afkeur voor de parlementaire democratie en links-progressieve denkbeelden.⁹⁷ Dit blijkt ook uit verschillende dagboekpassages waarin hij zich onder andere uitspreekt

⁹⁶ De Jong, *Londen II*, 949.

⁹⁷ *Ibid.*, 952.

tegen sociaaldemocraten en de wil om het BI zo veel mogelijk te centraliseren.⁹⁸ Dit zal in zijn analyses van de inlichtingen van de OD nog veelvuldig terugkomen.

Hoewel hij dus al bekend was met de OD vanaf de oprichting, zou hij na zijn aankomst in Engeland zich weer goed moeten inlichten over de groep. In de loop van 1942 was de OD door vele arrestaties sterk van structuur en leden veranderd. De top van de organisatie was nagenoeg volledig verdwenen waardoor er een nieuwe leider opkwam; jonkheer Pieter Jacob Six. In zijn klim naar de top en zijn ambitieuze plannen voor de OD maakte hij ook vijanden binnen de organisatie. Twee daarvan waren Koos Vorrink en de toekomstige Minister van Justitie in kabinet Gerbrandy II Gerrit Jan van Heuven Goedhart. Over deze laatste later meer. Vorrink stuurde in oktober 1942 een memorandum naar Londen waaruit al bleek dat hij het niet eens was met de macht van de OD.⁹⁹ Dit uitte hij, na enige conflicten met de OD, nog sterker in een telegram dat hij op 6 maart 1943 naar de koningin had gestuurd. Hierin zei hij dat:

“Meenen dat na val vijand chaos en burgeroorlog onvermijdelijk indien geen stabiele regeering stop belangrijke functionarissen die heulen met de vijand moeten verwijderd worden stop bevolking tegen behoudende reactionaire leger groep die mil. dictator wenscht te zijn en zegt te handelen in opdracht van Ned. Reg.”¹⁰⁰

Ook in de interviews met de Parlementaire Enquêtecommissie Tweede Wereldoorlog laat Vorrink duidelijk naar voren komen dat hij Six beschouwde als een potentiële dictator en noemde hij de OD “een prototype van een militaire dictatuur”.¹⁰¹

De opvattingen van Vorrink deden rond het begin van Somers aanstelling bij het BI al de ronde. Deze berichten hadden sommigen in Londen wel overtuigd van de rechts-autoritaire kant van de OD, maar Somer niet.¹⁰² In zijn tijd als (waarnemend) hoofd van het BI bleef hij niet alleen groot vertrouwen hebben in de OD, maar ook een waardering en een gelijkgestemde mening wat betreft de toekomstige inrichting van Nederland. In een telegram aan het Algemeen Hoofdkwartier van de OD stelde Somer bijvoorbeeld dat er vanuit bepaalde kringen slechte berichten over de OD binnenkwamen. De OD werd beschuldigd van een zeer oncoöperatieve opstelling tegenover andere verzetsorganisaties en deze organisaties wilden daarom dat de OD zich buiten toekomstige samenwerkingen zou houden. Somer drong echter aan dat de OD juist wel in contact moest blijven staan met de andere groepen; dat zij, zonder het eigenbestaan op te heffen of een politieke naoorlogse leiding te ambiëren, zich verder moesten organiseren. Vervolgens stelde hij ook verschillende vragen aan de OD waarbij deze laatste

⁹⁸ Somer, *Man in oorlog*, 307 en 404.

⁹⁹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945. Deel 6. Juli '42-mei '43. Eerste helft* (Den Haag 1975) 197-201.

¹⁰⁰ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 214.

¹⁰¹ PEC, 4-C II, 1731-1732.

¹⁰² Somer, *Man in oorlog*, 307.

haar mening kon geven over zaken als de bevrijding van Nederlands-Indië na de oorlog en de communistische invloed in Nederland. Deze invloed zou ook betrekking hebben op de Raad van Verzet dat net als de OD een grote verzetsgroep was.¹⁰³

Dit alles getuigt van een groot vertrouwen in de OD bij Somer. Dit vertrouwen liet hij ook in verschillende kringen horen. In een rapport van een bespreking tussen Prins Bernhard en Somer uit eind 1944 blijkt bijvoorbeeld dat Somer al jaren in de bres sprong voor de OD. Hierin stelt hij dat “de leiding van BI [...] gedurende de laatste jaren een warm pleitbezorger van de OD te Londen geweest [is]. Misschien wel de eenige”.¹⁰⁴ Zo stelde hij zich in het conflict met Visser 't Hooft direct op aan de kant van Six. Hoewel bleek dat Six op de Zwitserse Weg had gespioneerd, zorgde een bericht tussen Visser 't Hooft en de Politieke Commissie, doorgegeven door Six, ervoor dat Somer zijn toorn zich tegen deze laatste twee richtte. In dit bericht stond namelijk dat Visser 't Hooft zich al lange tijd had verzet tegen de opkomst van Weg B. Ook was er te lezen dat het BI als een voorpost van de OD werd beschouwd, terwijl dat direct tegen de opdracht van het BI inging. Hierna eiste hij een einde aan de zelfstandigheid van Visser 't Hooft, maar liet hij ook duidelijk doorschemeren dat hij zich achter de OD schaarde. Six' spionage werd genegeerd, terwijl een bericht over Visser 't Hooft gelijk voor waarheid werd aangenomen, daargelaten of dat zo in werkelijkheid was.¹⁰⁵

Deze opvattingen zorgden er echter niet voor dat Somer blind was voor de tekortkomingen van de organisatie. Een voorbeeld hiervan is de interne verdeling in het Algemeen Hoofdkwartier. In zijn dagboek stelde hij namelijk dat er geen eenheid heerst bij de OD. Het hoofdkwartier wist niets af van 'Charterhouse', de inlichtingendienst van de OD zelf. Er werd op verschillende fronten volledig langs elkaar gewerkt.¹⁰⁶ Ook probeerde hij aan de OD duidelijk te maken dat het de opdrachten van de regering moest blijven uitvoeren. Er kwamen verschillende berichten bij het BI binnen dat de OD de politieke leiding wilde nemen na de bevrijding. Hoewel Somer zijn eigen inzichten had wat betreft de toekomst van Nederland, zette hij deze aan de kant om de opdracht die vanuit de regering kwam aan de OD over te geven.¹⁰⁷

De reden dat Somer zeer intensief communiceerde, ondanks zijn kritiek op de organisatie, is tweeledig. Aan de ene kant was en bleef de OD de grootste verzetsorganisatie in Nederland en had het in vergelijking met andere groepen een zeer duidelijke communicatie en organisatorische insteek. Aan de andere kant zag Somer groot potentieel in de organisatie en had hij vertrouwen in de acties die zij uitvoerden en de leiding ervan. Tot het einde van de oorlog zou de OD een van de belangrijkste partners van het BI blijven. Daarbij bleef Somer zeer standvastig met betrekking tot zijn standpunt over de OD.

¹⁰³ NL-HaNA, Ordedienst/Bevelhebber Ned. Strijdkrachten (ODS/BS), 2.13.137, inv.nr. 24, *Londen 3 juni 1944*.

¹⁰⁴ NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv.nr. 2601, *Rapport van de gevoerde besprekingen met Z.K.H. Prins Bernhard en B.I., 10 oktober 1944*.

¹⁰⁵ De Jong, *Het laatste jaar I-I*, 153-154.

¹⁰⁶ Somer, *Man in oorlog*, 389.

¹⁰⁷ NL-HaNA, Ordedienst/Bevelhebber Ned. Strijdkrachten (ODS/BS), 2.13.137, inv.nr. 24, *Londen 3 juni 1944*.

Hij kreeg in zijn tijd bij het BI vanuit allerlei kanten informatie over de OD toegespeeld. Soms van de OD zelf, maar vaak genoeg ook van personen die het minder met de OD voor hadden. Een belangrijk voorbeeld hiervan is Visser 't Hooft. Ook kwamen verschillende berichten van Vorrink in Somers handen. Dit, evenmin als ontwikkelingen in Londen, leidde ertoe dat Somer afstand zou nemen van zijn standpunten die hij aan het begin van zijn aanstelling al had. De andere wegen van informatie hadden evenmin een duidelijk kenbare invloed op hem. Somer bleef standvastig. Dat uitte zich ook in de uitzendingen van geheim agenten die vanuit het BI werden georganiseerd. Een politieke achtergrond van elke geheim agent die in opdracht van het BI contact met de OD moest opnemen zal hier niet gegeven worden. Wel is duidelijk dat deze in de buurt lagen van die van de OD en het BI. Zo werden 'rode' Engelandvaarders verboden om uitgezonden te worden als geheim agent.¹⁰⁸ De rapporten die deze agenten opstelden waren over het algemeen vrij pro-OD. Zo stelde Gerrelt van Borssum Buisman dat de OD eigenlijk de enige organisatie was die met het uitvoeren van het Militair Gezag belast zou moeten worden.¹⁰⁹

Lidth de Jeude

Jonkheer Otto Cornelis Adriaan van Lidth de Jeude was in 1881 geboren en tot het begin van de oorlog civiel ingenieur bij de Rijkswaterstaat. Na het horen van de inval begaf hij zich op 26 mei 1940 naar Londen. Hier was hij eerst enige tijd regeringscommissaris voor vluchtelingen en voorzitter van het Londens comité van het Nederlandse Roode Kruis. Onder Gerbrandy was hij van 15 september 1942 tot 23 februari 1945 minister van Oorlog. Als Minister van Oorlog was hij onder andere verantwoordelijk voor het ontwerpen van het Militair Gezag, de noodregering die de periode van bevrijding naar volwaardige regering zou moeten overbruggen. Dit werd in samenwerking gedaan met de OD als belangrijkste speler vanuit Nederland.¹¹⁰ Met de OD was Lidth de Jeude echter bij zijn aanstelling als Minister van Oorlog niet echt bekend. Hij zag wel dat deze organisatie nodig was voor de terugkeer naar Nederland, maar dat er nog erg veel onduidelijk was.¹¹¹

In de loop van de maanden zou hij echter steeds bekender worden met de OD. Naarmate de informatiestroom tussen het BI en de OD soepeler liep, begon de mening van Lidth de Jeude zich steeds verder te vormen. De gedachte die hij in januari van 1943 had, werd steeds verder uitgebreid en spitsvondiger verwoord. Zo bericht hij in zijn dagboek het volgende:

¹⁰⁸ Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 304-306.

¹⁰⁹ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 143.

¹¹⁰ M.J. van Lennep, 'Lidth de Jeude, jhr. Otto Cornelis Adriaan van (1881-1952)': in *Biografisch Woordenboek van Nederland* < <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/lidth> > [geraadpleegd op: 5 mei 2018].

¹¹¹ Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*, 882.

“[De Ordedienst] dient zich beschikbaar te stellen voor het wettig gezag en niet een voorlopig bewind te vormen, zooals aanvankelijk in de bedoeling van de leiders lag. Deze organisatie moet over het geheele land verspreid beginnen.”¹¹²

Lidth de Jeude had grote plannen voor de OD, alhoewel kleiner dan de leiders van de OD zelf, en dit zou ook in zijn handelen in de toekomst steeds vaker terugkomen. De rol die Lidth de Jeude voor de OD in gedachte had werd verder uitgekristalliseerd tot een handhaving en een herstel van de openbare orde wanneer de Duitsers zich uit Nederland terug begonnen te trekken. Daarbij zou de OD moeten helpen bij de uitoefening met het militair gezag. Dit stuurde Lidth de Jeude direct aan de Dienst wat getuigt van een groot vertrouwen.¹¹³

Verder kwamen veel punten van zijn visie op de OD overeen met die van Somer, al had hij wel een mindere voorkeur voor de autoritaire neigingen van de OD. In een brief aan de koningin eind 1943, maakte Lidth de Jeude duidelijk dat er voor de OD absoluut geen machtspositie weggelegd was. Dit, omdat hij verwachtte dat een groot deel van de OD leden bij de bevrijding zich aan zou sluiten bij de strijdkrachten. Om te voorkomen dat er een militair regime waarin grote delen van het volk niet vertegenwoordigd was, geïnstalleerd zou worden, was het ongewenst om een machtspositie in te nemen. Daarbij kwam ook dat Lidth de Jeude, ondanks berichten vanuit andere informatiebronnen, dacht dat de OD dit niet nastreefde.¹¹⁴ Deze gedachte had hij ook al eerder tegen de koningin geuit. Waar zij, en andere leden van de Nederlandse regering in Londen, bang voor was, was het feit dat de OD uit zou zijn op het installeren van een militaire dictatuur. Evenals Somer was Lidth de Jeude ervan overtuigd dat dit niet aan de orde was. Hij verzekerde dan ook de koningin dat dit niet zou gebeuren.¹¹⁵

De culminatie van alle informatie die Lidth de Jeude uit Nederland ontving, werd door hem op 10 januari 1944 nog eens aan zijn omgeving en het verzet duidelijk gemaakt. Na stromen van kritische berichten uit Nederland waarbij de OD van misstanden werd beticht en duidelijk was dat de samenwerking stroef verliep, stelde Lidth de Jeude samen met Gerbrandy de zogenaamde ‘negentien punten’ op. Hiermee wilden zij een duidelijke werkverdeling en taakstelling vanuit de regering overbrengen aan het verzet. De punten over de OD zijn tekenend voor de, wellicht beperkte, visie van Lidth de Jeude op de OD. In deze negentien punten zouden er drie direct gericht zijn aan de OD. Hij wilde nog eens duidelijk maken dat de OD zich alleen op het gebied van ordebewaring zou bewegen zolang zij zich direct onder militair gezag zouden stellen.¹¹⁶ Wat wel frappant is, is dat hij stelde dat de OD niet aan verzetsacties zou doen, maar dat bepaalde personen die zich met

¹¹² Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*, 886.

¹¹³ NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv.nr. 2465, telegram no. 45, 27 mei 1943.

¹¹⁴ Ibid., inv.nr. 315, *Brief van de Minister van Oorlog aan de Koningin*, 30 december 1943.

¹¹⁵ NL-HaNA, Ordedienst/Bevelhebber Ned. Strijdkrachten (ODS/BS), 2.13.137, inv.nr. 24, *Bericht 40*, 23 oktober 1943.

¹¹⁶ De punten 6 en 9.

ordebewaring verbinden, misschien wel mee konden doen met sabotageacties.¹¹⁷ Dit, samen met andere warrige punten in het verslag, zorgde ervoor dat zijn negentien punten geen effect zou hebben en alleen maar voor meer verwarring zou zorgen.¹¹⁸

Uiteindelijk was de mening van Lidth de Jeude niet veel anders dan die van Somer, wat eigenlijk ook te verwachten was. De samenwerking met Somer was nauw. Alle informatie die door Somers' handen ging, kwam uiteindelijk bij Lidth de Jeude terecht. Hierbij kwamen, voornamelijk vanuit de Zwitserse Weg, ook kritieken van de OD bij Lidth de Jeude aan. Het is niet duidelijk of het feit dat Lidth de Jeude geen geschiedenis met de OD had of dat hij politiek gezien een voorstander van een kleine overheid was, ertoe geleid heeft dat hij gematigder was dan Somer. In eerste instantie zag Lidth de Jeude dat de OD een belangrijke bondgenoot was wanneer Nederland bevrijd zou moeten worden. In eerste instantie wilde hij hen zelfs een voorlopig bewind laten leiden. Dit geluid veranderde echter na enige tijd. Het zou een combinatie kunnen zijn van de meer kritische geluiden over de OD vanuit Nederland of dat verschillende ministers steeds banger werden voor de organisatie. Dit is echter niet met zekerheid te zeggen. Duidelijk is echter wel dat Lidth de Jeude minder de OD volgde dan Somer. Daarbij nam hij het wel voor de organisatie op. Hij bleef structureel afstand nemen van alle vormen van fascistische en antidemocratische gedachten die bij de OD zouden spelen. De waarde van de OD stond volgens hem buiten kijf.

Uiteindelijk waren de informatiebronnen die Lidth de Jeude en Somer kregen, dezelfde. Dat, gepaard met een nauwe samenwerking, zorgde ervoor dat hun meningen ten opzichte van de OD niet al te ver uit elkaar lagen. Daarbij voelde Somer zich bij Lidth de Jeude gehoord en Lidth was zeer tevreden over Somer.¹¹⁹ Af en toe scheen de persoonlijkheid van Somer wel door in zijn berichtgeving, maar dit werd dan aangepast door Lidth de Jeude om de goede vrede bij de OD te bewaren.¹²⁰ Deze samenwerking werd tot het einde van de oorlog doorgezet waarbij conflicten tussen de twee nooit echt hoog op zouden lopen.

Gerbrandy

Pieter Sjoerds Gerbrandy, geboren als Pieter Gerbrandij, was bij aanvang van de Tweede Wereldoorlog Minister van Justitie bij het tweede kabinet De Geer. Bij het uitbreken van de oorlog volgde hij de rest van het kabinet naar Londen waar hij in een ander kamp dan De Geer zelf terecht kwam. Hij meende dat de strijd door moest gaan totdat er een volstrekte nederlaag plaatsvond. De Geer was hier een stuk zwakker in en kwam bekend te staan als een defaitist. Dit leidde ertoe dat de koningin het vertrouwen in De Geer was verloren waarna ze op zoek ging naar een strijdlustige minister-president. Zij kwam al snel uit bij Gerbrandy en op 28 augustus kreeg hij de opdracht om een eigen kabinet te vormen.

¹¹⁷ Punt 15.

¹¹⁸ De Jong, *Mei '43-juni '44-II*, 1206.

¹¹⁹ Somer, *Man in oorlog*, 447 en Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*, 1029.

¹²⁰ Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*, 974.

Overtuigd van eigen kunnen was Gerbrandy nog niet direct. Het kostte de koningin dan ook veel moeite om hem zo ver te krijgen dat hij het minister-presidentschap aanvaarde. Zelf voelde hij zich niet bekwaam voor deze taak. De koningin was echter overtuigd van niet alleen zijn kunnen, maar voornamelijk zijn onverschrokkenheid en rechtlijnige karakter. Samen met zijn stressbestendigheid en loyaliteit aan God, Nederland en Oranje was hij de perfecte kandidaat in haar ogen.¹²¹ Uiteindelijk zou hij tot het einde van de oorlog minister-president blijven, al verslechterde zijn relatie met Wilhelmina wel.

Door zijn positie als minister-president had hij, nog meer dan Lidth de Jeude, toegang tot allerlei inlichtingen. Dit ook aangezien hij tevens minister van Algemene Oorlogvoering was waarbij hij intensief contact had met de Geallieerde leiding en uitgebreid informatie kreeg van alle departementen die op een of andere manier bij konden dragen aan de oorlogvoering.¹²² Daarbij had hij, zoals eerder vermeld, ook een eigen directe lijn met Nederland opgesteld. In opdracht van Gerbrandy was Visser 't Hooft naar Zwitserland gestuurd om Hebe Kohlbrugge te helpen met de verbinding tussen de regering en het verzet. De bedoeling was dat deze route buitenom de CID en het BI zou lopen. Deze weg was enkel gereserveerd voor algemene rapporten die vooral een beeld zouden geven van de geestelijke gesteldheid van het bezette gebied.¹²³ Althans, dat zou het in eerste instantie moeten zijn.

Uiteindelijk zou Visser 't Hooft er niet alleen een drukke correspondentie met het departement van Gerbrandy op nahouden, maar ook berichten van eigen commentaar voorzien. Ditzelfde zou gebeuren door de Politieke Commissie die ook invloedrijk was op deze weg. Uit hun commentaren kwam onder andere naar voren dat zij weinig vertrouwen hadden in de OD.¹²⁴ Zo verzette zij zich met kracht tegen de komst van Weg B waarbij, volgens hen, de OD het BI politiek kon beïnvloeden. Ondanks dit was Visser 't Hooft ervan overtuigd dat zijn weg, Weg A, de belangrijkste zou blijven aangezien zijn relatie met Gerbrandy “sterk genoeg [was] of te maken dat wij direct contact met hem houden”.¹²⁵

Gerbrandy voelde hetzelfde. Hij wilde bijvoorbeeld Weg A niet overdragen aan het BI waardoor hij in de gesprekken met Somer op kwam voor Visser 't Hooft. De reden hiervoor is niet direct duidelijk, maar er kan worden aangenomen dat dit voort komt uit het feit dat het zijn eigen directe lijn met Nederland was en dat hij zelf een rol had gespeeld in de opstelling ervan. Toch zou in augustus 1944 zijn support voor Visser 't Hooft afnemen nadat het rapport over de censuur en het commentaar op de berichtgeving tussen Londen en Zwitserland van Visser 't Hooft en de Politieke Commissie naar buiten

¹²¹ Fasseur, *Wilhelmina*, 303.

¹²² De Jong, *Londen I*, 354.

¹²³ De Jong, *Juli '42-mei '43-I*, 161.

¹²⁴ De Jong, *Mei '43-juni '44*, 937.

¹²⁵ De Jong, *Londen II*, 943.

kwam. Hierdoor was Gerbrandy genoodzaakt om een eind te maken aan de relatieve zelfstandigheid van Visser 't Hooft.¹²⁶

Deze intensieve connectie via de Zwitserse Weg had ook een effect op de mening van Gerbrandy over de Ordedienst. Alhoewel hij de overtuiging van Visser 't Hooft, dat de OD een rechts-autoritaire organisatie was die tot op heden zich niet met *echt* verzet had bemoeid, niet deelde, was hij toch minder overtuigd van het kunnen van de OD en werd hij enigszins achterdochtig van het samenspel tussen de OD en het BI. Het zou nooit zo ver komen dat hij het BI als voorpost van de OD beschouwde, maar de invloed van de Dienst op het BI was naar zijn mening wel erg groot.¹²⁷ Om die reden sprak hij zich, dit was tijdens de bevrijding van Nederland, uit tegen het optreden van de OD. In die tijd was de OD aangesloten bij de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten die mee moesten helpen bij de bevrijding, maar waarschuwde hij de koningin dat sommige onderdelen van de OD meer schade toebrachten dan goed deden.¹²⁸

Dat daargelaten, bleef Gerbrandy over het algemeen vrij positief over de OD. Zo verklaart hij tegenover de Parlementaire Enquêtecommissie het volgende wat betreft de OD: “aan hun loyaliteit werd niet getwijfeld. [...] Er waren collega's, die naar ik vermoed weleens het woord “fascistisch” hadden gebruikt. [...] Ik zou wel duidelijk willen stellen dat ik vertrouwen had in de OD”.¹²⁹ Dit gaf Gerbrandy ook al tijdens de oorlog aan. Op 24 april 1944 vertrok G.J. van Heuven Goedhart, een redacteur van het illegale blad ‘Het Parool’, richting Engeland. Hier aangekomen stelde hij een rapport over de verzetsbewegingen in Nederland op waarbij voornamelijk de OD het moest ontgelden. Dit rapport zou zowel door Somer als het plaatsvervangend hoofd van het BI, Ch.H.J.F. van Houten, worden gelezen waarna Van Houten een woeste brief schreef naar Van Heuven Goedhart. Uiteindelijk moesten zelfs Lidth de Jeude en Gerbrandy ervoor zorgen dat de ruzie enigszins gesust werd. Het gesprek tussen Gerbrandy, Somer en Van Houten zou schriftelijk aan de koningin gerapporteerd worden. Hierin stelde Gerbrandy dat het hem duidelijk was gemaakt dat er in regeringskringen geen sprake was van enige animositeit jegens de OD en dat de regering dezelfde opvattingen over de taak van de OD had als het BI.¹³⁰ Hoewel de accuratesse van dit statement nog wensen te over laat, Van Heuven Goedhart was ondertussen Minister van Justitie geworden, laat het duidelijk zien dat ook Gerbrandy in het pro-OD kamp zat.

¹²⁶ De Jong, *Laatste jaar I-I*, 153-154.

¹²⁷ Von Benda-Beckmann, *De Velser Affaire*, 189.

¹²⁸ A. van der Zijl, *Bernhard: een verborgen geschiedenis* (Amsterdam 2010) 334.

¹²⁹ Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, *Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Deel 7c: Leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden: Het contact met de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland (punten G en H van het enquêtebesluit): verhoren* (Den Haag 1955) 783.

¹³⁰ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 216.

Wilhelmina

Zoals al eerder aangegeven is, was Wilhelmina al snel klaar met de zwakke instelling van minister-president De Geer. Zij was zelf zeer vaderlandslievend en zou er alles aan doen om weer terug te kunnen naar haar Nederland. Een van de eerste acties die zij uitvoerde, was de oprichting van een nieuwe Nederlandse inlichtingendienst, de Centrale Inlichtingen Dienst. Hierover is al in het vorige hoofdstuk geschreven, waardoor er hier verder niet op in wordt gegaan. Wat nog wel hierover gezegd moet worden is dat in de eerste jaren van de oorlog, of in ieder geval tot 28 november 1942, de informatie hiervan direct naar de koningin werd gestuurd. Eerst ging dit zelfs nog via haar vertrouweling Van 't Sant. Naar aanleiding van deze eerste jaren van inlichtingen van Van 't Sant, begon er een beeld van Nederland bij Wilhelmina te ontstaan. Nederland kenmerkte zich volgens haar, deels onterecht, als een land waar veel werd geleden, maar waar ook de bevolking als één man krachtig en eensgezind verzet bood tegen de Duitsers.¹³¹ Dit beeld werd alleen nog maar meer aangewakkerd door de verslagen van de Engelandvaarders die sinds midden 1941 in grotere getalen in Engeland aankwamen. De koningin had grote interesse in deze groep en zorgde ervoor dat zij, na screening, langs konden komen bij haar. Op Chester Square of Stubbings House ontving ze hen meestal in kleine groepjes. Hierbij was zij voornamelijk geïnteresseerd in de situatie in Nederland, hoe men leefde en wat men over het Koningshuis en regering dacht. De antwoorden van de Engelandvaarders waren veelal gevormd naar de ideeën die Wilhelmina al had. Ze kreeg eigenlijk te horen wat ze wilde horen; wanneer iemand een andere visie had, kon hij rekenen op een onderkoelde behandeling.¹³²

Een belangrijk idee dat mede uit de gesprekken met de Engelandvaarders naar voren kwam, was dat de Nederlandse bevolking zich niet met de regering in Londen kon identificeren. “De enige band die ‘het volk’ met ‘Nederland in Londen’ voelde, was met het Huis van Oranje. Het voelde zich onbegrepen door zijn ministers”.¹³³ Dit idee werd door Wilhelmina verder uitgewerkt en zorgde uiteindelijk voor een verkillung van de relatie met haar ministers. Waar zij Gerbrandy eerst prees om zijn stoutmoedigheid, kwam ook hij steeds meer in ongenade.¹³⁴ Verder ontwikkelde ze ook het idee voor een politieke, staatsrechtelijke en maatschappelijke vernieuwing van Nederland. Hierin zou de macht van Oranje ook sterk vergroot moeten worden. Dit was geen nieuw idee voor haar, maar de Tweede Wereldoorlog gaf haar wel de kans om dit in werking te brengen. Een uitgedacht plan had ze niet, maar wat voor haar duidelijk was, was dat de rol van politieke partijen verkleind moest worden en de volksvertegenwoordiging omtrent het landsbestuur ingeperkt moest worden.¹³⁵ Rondom haarzelf verzamelde zij Engelandvaarders die op eenzelfde manier dachten. Deze versterkten niet alleen haar eigen opvattingen, maar hadden hier ook enige invloed op. Omdat dit vaak rechtse of conservatieve

¹³¹ Fasseur, *Wilhelmina*, 331.

¹³² *Ibid.*, 325-328.

¹³³ De Jong, *Londen I*, 133.

¹³⁴ Fasseur, *Wilhelmina*, 347.

¹³⁵ *Ibid.*, 433.

personen waren, ontwikkelde Wilhelmina een groter wordende afkeer van het communisme en daarbij, al onterecht, van de RVV. Charles van Houten was hierbij een belangrijke speler.¹³⁶

Ondanks het feit dat Wilhelmina voornamelijk naar gelijkgestemde Engelandvaarders luisterde, was ze over het algemeen goed ingelicht over het verzet. Zij ontving grote delen van de inlichtingen van het BI. Hieruit maakte zij op dat de toekomst van Nederland onder andere bij het verzet moest liggen. Zoals zij het zag, zouden de leden van de toekomstige landsvertegenwoordiging opgemaakt worden uit de leden van het verzet, ook de OD.¹³⁷ Dit bleek dan toch het effect van de autoritaire uitstraling van de OD te zijn. Daarbij moet wel gezegd worden dat Wilhelmina zich niet expliciet als voor of tegenstander van de OD heeft uitgesproken. Als gevolg hiervan zou zij zich ook niet veel bemoeien met de omgang met de OD per se. Ze bemoeide zich echter wel met de grotere vraagstukken zoals bijvoorbeeld hoe om te gaan met het verzet in zijn algemeenheid. Verder liet zij zich ook veelal door Van Houten informeren over de situatie in Nederland. Door het OD-verleden van hem, werd het BI samen met de OD ervan verdacht dat ze streefden naar een vergrote invloed van de positie van de Kroon in het naoorlogse Nederland.¹³⁸

Overige spelers

De belangrijkste spelers zijn tot dusver besproken. Uiteindelijk bepaalden Gerbrandy en Lidth de Jeude het beleid ten opzichte van het verzet en daarom ook ten opzichte van de OD. De rol van de koningin hierin was klein, maar zij werd wel van alle informatie voorzien die via het BI binnenkwam. Dit is niet zo wanneer er gekeken wordt naar de rest van de regering. De belangrijke inlichtingen werden in eerste instantie alleen afgedragen aan de personen of ministeries die daar wat mee konden. Alle informatie die via het BI kwam, werd doorgespeeld, maar niet iedereen kreeg elk stukje informatie te zien. Het logische gevolg was dat de rest van de regering maar een beperkt(er) beeld had van wat er zich allemaal in Nederland afspeelde. Om men hierin enigszins tegemoet te komen, begon het BI met het opstellen van maandelijks overzichten van de situatie in Nederland. Aan de hand van de verkregen inlichtingen die maand werd er over allerlei aspecten van de Nederlandse samenleving uitgeweid. Deze rapporten werden verspreid onder alle Nederlandse en geallieerde instanties die direct of indirect betrekking hadden tot het bezette Nederland. Een kritiekpunt van velen was echter dat zij het gevoel hadden dat Somer in deze rapporten de OD teveel op een voetstuk plaatste.¹³⁹

Dit punt van kritiek was alom aanwezig in de regeringskringen. Zo kwam de OD op 23 november 1943 in de ministerraad ook ter sprake. Hierin werd het volgende gesteld:

¹³⁶ Von Benda-Beckmann, *De Velser Affaire*, 179-180.

¹³⁷ NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv.nr. 2601, *Rapport van de gevoerde besprekingen met Z.K.H. Prins Bernhard en B.I., 10 oktober 1944.*

¹³⁸ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 209.

¹³⁹ PEC, 4C-II, 1824-1825.

“[Een radiorede van Wilhelmina] is [naar] aanleiding, dat de Raad zich langdurig bezig houdt met de in Nederland bestaande geheime organisatie O.D., die sterk fascistische neigingen vertoont. Het is nodig, daartegenover geen twijfel te laten aan de opvattingen der Nederlandse Regering. Deze breke met O.D., tenzij de groep van richting verandert.”¹⁴⁰

Dit geeft duidelijk weer dat de ministerraad het voor bekend aannam dat de OD daadwerkelijk een zeer autoritaire, zelfs fascistische groep zou zijn. Een anti-OD houding was gemeengoed geworden onder de ministers.¹⁴¹ Ook Minister zonder portefeuille, later Minister Binnenlandse Zaken, Jaap Burger was ontstemd over de houding van de OD. Hij stelde zelfs voor om de relatie met de OD te verbreken als het uitkwam dat deze groepering verhinderde dat er invloed van enkele illegale bladen als ‘Vrij Nederland’, ‘Parool’, ‘Trouw’ en ‘Je Maintiendrai’ op het Militair Gezag uitgeoefend zou worden.¹⁴²

De toekomstige Minister van Justitie Van Heuven Goedhart, die in 1944 werd aangesteld, voerde ook een straffe anti-OD campagne. Hij vertrok in april 1944 naar Engeland om daar verslag te doen van de activiteit van Lodewijk Hendrik Nicolaas Bosch van Rosenthal die in Nederland probeerde om het verzet te verenigen. In dit rapport kwamen voornamelijk de tegenwerkingen van de OD naar voren. Volgens Van Heuven Goedhart hield de OD er een roekeloze wijze van werken op na, had de OD zich nooit met ‘echt’ verzet bemoeid en had de groep vanaf zijn oprichting een militaire dictatuur nagestreefd. Daarbij was de militaire denkwijze van de OD schadelijk voor het verzet en bespioneerde het andere illegale organisaties. Mede hierdoor zorgde de OD ervoor dat allerlei pogingen tot coördinatie van het verzet vrijdeld werden, tegen de opdrachten van de regering in. Hoewel dit rapport niet door met name het BI, maar ook door Gerbrandy en Lidth de Jeude als waarheid werd ervaren, zou Van Heuven Goedhart niet stoppen zich tegen de OD uit te spreken, zelfs na de oorlog in de Parlementaire Enquêtecommissie. Dit zorgde er wel voor dat hij gewantrouwd werd door de bovenstaande personen, maar hij vond wel enige bijstand bij andere politici.¹⁴³

Kolonel Mattheus de Bruyne, die in 1941 naar Engeland kwam om daar het hoofd van de CID en later het hoofd van het bureau Militaire Voorbereiding Terugkeer te worden, zag ook dat de omgang met de OD niet helemaal zuiver op de graat was. Hoewel hij duidelijk aangaf dat hij groot respect had voor de OD, zag hij wel in dat de organisatie onvoldoende vertrouwen in Nederland genoot om de algemene leiding in handen te nemen. De diensten van de OD waren dus wel bruikbaar, maar door

¹⁴⁰ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerraad, nummer toegang 2.02.05.02, inventarisnummer 246, *vergadering van 23 november 1943*.

¹⁴¹ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 220.

¹⁴² D.C.L. Schoonoord, *Het ‘Circus Kruls’. Militair Gezag in Nederland, 1944-1946* (Amsterdam 2011).

¹⁴³ Schulten, *De geschiedenis Ordedienst*, 215-216.

verschillende miscommunicaties en het eigenzinnig handelen van het AHK-OD zorgde ervoor dat de organisatie met enige scepsis benaderd moest worden.¹⁴⁴

Militair-fascistische aantijgingen

Dat verschillende personen binnen de regering of gelieerde bureaus hebben de OD als beschreven als een militair-fascistische organisatie dat uit was op een dictatoriaal bewind na de oorlog. Deze gedachtes ontstonden al voor 1943. Een van de belangrijkste uitdragers van dit idee was reserveofficier Koos Vorrink. Hij zou er alles aan doen om de OD in een kwaad daglicht te plaatsen. In 1942 stuurde hij een memorandum naar Londen. Hierin kwam naar voren dat hij de OD steeds meer een antidemocratische richting op zag schuiven. Zeker na de arrestatie van Westerveld werd hij kritischer. In het memorandum zette hij de politieke verhoudingen in Nederland uiteen. Hierin werden ook voorstellen gedaan over hoe Vorrink dacht dat de regering samen moest werken met het verzet in Nederland. Six kreeg dit echter ook te zien en stuurde daarom een bericht naar de regering waarbij hij duidelijk maakte dat hij dacht dat Vorrink geen verstand van zaken had. Op zijn beurt werd Vorrink woedend op Six, waarna zijn kritiek op de OD alleen nog maar verder toenam.¹⁴⁵ Tot zijn arrestatie in april 1943, en na de oorlog weer, zou hij doorgaan met het bestrijden van de OD. Ook andere personen namen deze gedachtegang over. Voorbeelden hiervan waren Engelandvaarders G.A. Dogger en J.C.S. Warendorf. Beiden verklaarden tijdens hun verhoor dat de militair-fascistische tendens binnen de OD groter werd. De eerdergenoemde Van Heuven Goedhart was ook fel anti-OD.

De gedachte dat de OD antidemocratisch was, komt voort uit twee gedachtes. Ten eerste omdat een deel van het ledenbestand van de OD uit officieren bestond en ten tweede dat de OD zich in het vaarwater van achtergebleven politici kwam. Het eerste punt ging uit van een aanname onder delen van de Nederlandse bevolking en de regering in Londen. Deze luidde dat de OD gedomineerd werd door officieren. Hierbij werd er aangenomen dat officieren over het algemeen rechts-conservatief zijn en autoritair waren ingesteld. Daarbij waren zij uit op een sterk staatsgezag en inperking van de democratische vrijheden. Dit beeld is niet volledig waarheidsgetrouw. Ten eerste was de OD niet voornamelijk opgeemaakt uit officieren en ten tweede was niet iedere officier rechts-conservatief. Wel was het zo dat een groot deel van hen meer naar rechts neigden. Dat leidde ertoe dat linksgeoriënteerde personen, zoals Vorrink die sociaaldemocraat was, deze officieren niet vertrouwden.¹⁴⁶ De tweede reden waarom de OD niet vertrouwd werd, ontstond door de plannen die de OD zelf maakte. Zo ontwikkelde de OD onder leiding van Schimmelpenninck plannen om een zogenaamd Voorlopig Bewind op te richten. Hierbij zou de OD het landsbestuur in een gezagsvacuüm op zich nemen. Bij verschillende personen schoot dit in het verkeerde keelgat en leidde dit tot de gedachte dat de OD antidemocratisch

¹⁴⁴ NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv.nr. 313, *beschouwingen Kol. De Bruyne betreffende de berichten 101 t/m 111 afkomstig van de O.D. leiding*, 9 juni 1943.

¹⁴⁵ De Jong, *Juli '42-mei '43-I* 198-201.

¹⁴⁶ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 71-74.

was. Zij dachten niet dat de OD dit landsbestuur weer in de rechtmatige handen van de democratie terug zou laten komen.¹⁴⁷

Dat de belangrijkste spelers binnen de regering niet deze antidemocratische beschuldigingen overnamen is niet geheel verwonderlijk. Het is vanzelfsprekend dat Somer als voormalig OD-lid deze aantijgingen fel tegenwerkte, maar voor Lidth de Jeude en Gerbrandy ligt het wat gecompliceerder. De reden dat zij niet personen als Vorrink volgden, kan voornamelijk verklaard worden door hun politieke achtergrond. Gerbrandy was lid van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en Lidth de Jeude van de Liberale Staatspartij (LSP). Hoewel de politieke ideologie van beide mannen niet volledig rechts was, neigden zij daar allebei wel meer naar. De ARP was centrumrechts en vrij conservatief. Hierdoor zetten zij zich af van meer linksgeoriënteerde personen; de personen die de OD voornamelijk van fascisme betichtte.¹⁴⁸ De LSP was liberaal en daarbij een voorstander van een beperkte rol van de overheid. Dit paste ook in het straatje van de OD, waardoor Lidth de Jeude ook minder schrikachtig was voor deze verzetsgroep.¹⁴⁹ Dit samen met een nauwe samenwerking met het BI, leidde ertoe dat de kopstukken binnen de regering voornamelijk pro-OD waren.

Conclusie

Wanneer alles bij elkaar genomen wordt, blijkt dat de belangrijkste spelers op het gebied van beleidsvorming ten opzichte van de OD allemaal relatief op één lijn zaten. Zo hadden Somer, Lidth de Jeude en Gerbrandy alle drie een groot vertrouwen in de OD en keurden zij allen de beschuldigingen aan het adres van de OD door andere ministers af. Geen van deze drie kon zich verenigen met de gedachte dat de OD een groepering was met fascistische neigingen. Alle beschuldigingen die hierop duiden, werden afgedaan als achterklap.¹⁵⁰ Wat Lidth de Jeude en Gerbrandy wel meer zagen dan Somer, was dat er een autoritair gedachtengoed bij enige leden van de organisatie op nagehouden werd. Hierdoor waren zij over het algemeen toch wat sceptischer tegenover de OD dan Somer en zijn Bureau.

In hoeverre zij dit vertaalden naar hun beleid zal in het volgende hoofdstuk centraal staan. Wat hierbij wel belangrijk is, is de realisatie dat hoewel de andere ministers over het algemeen negatief over de OD waren, zij wel enige vorm van invloed hadden op Gerbrandy en Lidth de Jeude. Hoewel het beleid in handen was deze twee, kon Gerbrandy het niet riskeren om de meningen van anderen volledig ongehoord te laten zonder in een kabinetscrisis verzeild te raken.

¹⁴⁷ PEC, 4C-II, 1726.

¹⁴⁸ Parlement & Politiek, *Anti-Revolutionaire Partij*

<https://www.parlement.com/id/vh8lnhrogvuw/anti_revolutionaire_partij_arp> [geraadpleegd: 11-07-2018].

¹⁴⁹ Parlement & Politiek, *Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond'*

<https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wtg/liberale_staatspartij_de_vrijheidsbond> [geraadpleegd: 11-07-2018].

¹⁵⁰ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 216.

3. Na de interpretatie: Beleidsvoering van de regering ten opzichte van de Ordedienst

Inleiding

Nadat de inlichtingen vanuit Nederlands grondgebied in Londen waren aangekomen, werden deze verwerkt waarna besloten werd of er aan de hand hiervan actie ondernomen moest worden. Beleidsvoering was de derde stap in dit proces. Hoewel de regering geen directe invloed op het reilen en zeilen van de bevolking in Nederland had, was de regering niet van plan de oorlog op zijn beloop te laten en pas na een geallieerde bevrijding de schade te inventariseren. Integendeel, vanaf het moment dat de regering in Engeland aan was gekomen, richtte zij zich op wat er na de oorlog zou komen. Verschillende bureaus, commissies en raden bemoeiden zich met wat er in Nederland gebeurde en zou moeten gebeuren. Ook de koningin en haar schoonzoon hadden hier invloed op. In deze plannen werden verschillende verzetsgroepen continu betrokken. Soms had dit betrekking op wat er op dat moment in Nederland gebeurde. Zo kregen sommige groepen bijvoorbeeld een rol op het gebied van inlichtingenverwerving, zoals in het eerste hoofdstuk al naar voren kwam. Soms kregen zij een rol die pas in de toekomst aangenomen zou worden en werden instructies doorgegeven hoe dit ingevuld moest worden. Ook de OD kwam vaak in deze besprekingen terug. Dat ze veelvuldig voorkwamen in plannen over de toekomst was een logische beslissing wanneer er gekeken wordt naar het type verzetsgroep dat de OD was. De organisatie was vanaf het begin af aan al gericht op wat er tijdens en na de bevrijding zou gaan gebeuren. Dat, samengenomen met het feit dat de OD een van de grootste verzetsgroepen op dat moment was, leidde ertoe dat ze niet in de plannen van de regering ontbraken.¹⁵¹

Dit hoofdstuk zal voornamelijk gericht zijn op de samenwerking tussen de ministers en de andere personen die bij beleidsvorming betrokken zijn en de beslissingen die volgden. Het beleid van de regering staat centraal. Wat de meeste aandacht zal krijgen, zijn de besprekingen over hoe de situatie direct tijdens en na de bevrijding vorm moest gaan krijgen. Dit sluit niet alleen direct aan bij de visie van de OD, maar was ook een zeer belangrijk onderdeel van het regeringsbeleid. Dit leidde uiteindelijk tot de oprichting van het Militair Gezag (MG) dat ervoor moest zorgen dat Nederland tijdens de bevrijding bleef functioneren. Ook zal de oprichting van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (BS) en het College van Vertrouwensmannen aandacht krijgen. Binnen de BS werden verschillende verzetsgroepen gebundeld om een soort conventioneel Nederlands leger te vormen naast die van de Geallieerden en het College richtte zich voornamelijk op wat er moest gebeuren tijdens een machtsvacuüm. Op de belangrijke taak van het verzamelen van inlichtingen door de OD zal niet in worden gegaan. Dit werd volledig afgehandeld door het BI en, hoewel Lidth de Jeude hier nauw bij betrokken was, ging het niet vaak hoger dan dat. Verder was de manier van inlichtingenverzameling bij het begin van de oprichting van het BI al vastgesteld en hierin veranderde vrij weinig in de tijd daarna. Hoe dit eruit zag is in de eerste twee hoofdstukken al naar voren gekomen.

¹⁵¹ Schulten, *De geschiedenis van de OD*, 167.

Prelude van het Militair Gezag

Nadat Nederland in mei 1940 binnen was gevallen, zouden in de komende jaren verschillende plannen gevormd worden waarbij de militaire voorbereiding op de terugkeer naar het thuisland centraal stond. Vanaf dat moment was er ook een Staat van Beleg afgekondigd waarbij de overheid de mogelijkheid kreeg om slagvaardiger in te grijpen in noodsituaties. Daarbij kregen de bevelhebber en de commandanten van het Nederlandse leger ook grote bevoegdheden. Zij konden hiermee bepaalde keuzes maken zonder dat burgerlijke autoriteiten daarbij ingeschakeld werden. Iets dat tijdens een Staat van Oorlog nog wel zou moeten. Dit liep van het verbieden van samenscholing tot het tewerkstellen van niet-militaire personen tot het interneren van staatsgevaarlijke personen.¹⁵² Dit zorgde in directe zin er niet voor dat het militaire opperbevel in Londen ook de macht kreeg, maar deze Staat van Beleg was wel een centraal punt in de besprekingen over hoe de situatie bij terugkeer naar Nederland ingevuld moest worden.

De eerste poging tot voorbereiding op de terugkeer zou in februari 1941 vorm krijgen. In deze maand werd het Bureau Bijzondere Aangelegenheden opgericht. Het Bureau telde slechts twee officieren en alle rapporten die zij opstelden werden door de ministerraad afgewezen. Daarbij kwam ook dat de Minister van Oorlog destijds, A.Q.H. Dijxhoorn, achtte dat de terugkeer onder zijn beleidsterrein behoorde waarbij hij zelf in lijn met de afgekondigde Staat van Beleg opperbevelhebber zou moeten zijn. Dit stuitte echter op weerstand van verschillende ministers en de koningin. Wilhelmina wenste namelijk dat er een nieuw modern Nederland zou komen met meer koninklijke macht en dat haar schoonzoon opperbevelhebber zou worden. Als gevolg hiervan werd Dijxhoorn en zijn Bureau weggestuurd.¹⁵³ In augustus werd de draad weer opgepakt door de zogenaamde Commissie Terugkeer. Deze ministeriële commissie deed ook onderzoek naar de Oorlogswet uit 1899 waar de Staat van Beleg door was geregeld. De vraag was of deze verhandelingen nog wel relevant waren voor de situatie waar men zich in 1941 in bevond.

De conclusie van deze commissie zou in 1942 naar buiten komen. In deze regeling genaamd Bijzonder Staat van Beleg was het onderscheid tussen Staat van Oorlog en Staat van Beleg niet langer opgenomen. De overgang van Oorlog naar Beleg was namelijk niet meer van toepassing wanneer de Geallieerden Nederland binnen zouden trekken. Nederland was al onder beleg, waardoor het behouden van een scheiding onnodig was in deze situatie. Tijdens deze nieuwe Staat van Beleg zouden de Nederlandse militairen het gezag hebben en daarbij nog grotere bevoegdheden krijgen dan voorheen. De Minister van Marine Johan Furstner was hier een voorstander van aangezien op die manier Nederland niet volledig onder geallieerd bestuur zou komen. Er moest volgens hem ruimte zijn voor Nederlanders zelf en men zat niet te wachten op nog een buitenlandse overheerser.¹⁵⁴ Gerbrandy was echter bang dat

¹⁵² L.J.C. den Hartog, *Staat van oorlog en beleg* (Leiden 1940) 21.

¹⁵³ Schoonoord, *Het Circus Kruls*, 31-33.

¹⁵⁴ Ibid., 38.

de militairen zo te veel zeggenschap kregen. Daarbij meende hij ook dat deze militairen civiel onbekwaam waren; van het civiele leven hadden zij geen kaas gegeten. Lidth de Jeude was het hier ook mee eens en stuurde aan op een beperkte bevoegdheid van de militairen. Daarbij waarschuwde hij er wel voor dat de nieuwe Staat van Beleg niet een te civiel karakter kreeg. Er moest een gulden middenweg komen.¹⁵⁵

Allen waren er echter van overtuigd dat de Duitse overheersing niet vervangen mocht worden door een geallieerde. Nederland moest dus zelf een militair gezagsapparaat creëren.¹⁵⁶ Uiteindelijk zou het besluit op 10 november 1942 door de regering goed worden gekeurd. Het zogenaamde Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg (BBSB) werd alleen met de bondgenoten in Engeland gedeeld en niet met Nederland zelf, dit omwille van zowel eigen veiligheid, als die van de verzetsgroepen. Ook werd dit gedaan omdat de regering nog niet goed wist hoe de bevrijding precies ingevuld zou moeten worden. Het besluit bevestigde dat de geallieerde troepen als eerst Nederland binnen zouden trekken, maar geen rol speelde in het herstel van het burgerlijk gezag. Dit om ervoor te zorgen dat de Nederlandse bevolking zich niet distantieerde van dit opgelegde gezag. Het besluit zou daarbij ook maar van beperkte duur zijn zodat Nederland snel naar een burgerlijke staat over kon gaan.¹⁵⁷ Ook was deze nieuwe Staat van Beleg een stuk civielier dan zijn voorganger. Lokale besturen kregen bijvoorbeeld uiteenlopende taken en burgerambtenaren werden aan de militairen toegevoegd.¹⁵⁸

Vorderingen militair gezag

Nadat het besluit door de ministerraad was gekomen, moest er een organisatie komen die de uitoefening van het Militair Gezag regelde. Dit werd het Bureau Militair Gezag (BMG). Na enig over en weer gekibbel tussen de koningin, die tegen de aanstelling van Hendrik Johan Kruls als hoofd BMG en MG was, en Gerbrandy en Lidth de Jeude die voor waren, zou er uiteindelijk geen vaste opperbevelhebber komen. Kruls werd hierdoor als tijdelijk hoofd aangesteld; een functie die hij echter tot het einde van de oorlog zou hebben.¹⁵⁹ Ook werd de organisatie tijdelijk gescheiden zodat de voorbereidende en de uitvoerende taak niet door elkaar liepen.¹⁶⁰

Een probleem dat echter direct na de creatie van het BMG de kop op stak, was dat de voorbereidingen voor een geallieerde invasie nog niet waren voltooid. Dit terwijl volgens velen de kans groot was dat de Duitse bezetting in zou storten door ontwikkelingen aan het Oostfront. In dat geval kon het MG niet op tijd in Nederland komen, wat volgens Gerbrandy en de Minister van Justitie tot het opkomen van extremistische stromingen kon leiden.¹⁶¹ Dit moest voorkomen worden, waardoor Kruls

¹⁵⁵ Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*, 804.

¹⁵⁶ Schoonoord, *Het Circus Kruls*, 38.

¹⁵⁷ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 261.

¹⁵⁸ C. Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht. Het leven van Pieter Sjoerds Gerbrandy. Minister-president van Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2014) 412.

¹⁵⁹ Schoonoord, *Het Circus Kruls*, 54-55.

¹⁶⁰ Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*, 897.

¹⁶¹ Schoonoord, *Het Circus Kruls*, 57.

begon met het opstellen van verschillende regelingen. Het werd nog nijpender toen eind juli 1943 de Geallieerden Italië binnentrokken en Mussolini afgezet werd. De snelheid waarmee dit gepaard ging, maakte duidelijk dat het MG binnen afzienbare tijd georganiseerd moest worden.¹⁶²

Een ander element waar rekening mee gehouden moest worden, was het Nederlandse volk. Het MG moest ervoor zorgen dat het ook de steun van de burger zou ontvangen zodat de situatie tijdens en na de bevrijding niet in complete chaos zou uitlopen. Om de burger enigszins tegemoet te komen, zou het MG gebruik maken van zowel militaire, als niet-militaire adviseurs. Hiermee kreeg het MG een meer civiel karakter. Verder moest er ook rekening worden gehouden met mogelijke ordeverstoringen. Om dit het hoofd te kunnen bieden, wilde Kruls zo zelfstandig mogelijk op kunnen treden. Daarbij kon enige vorm van inmenging door de Geallieerden, voornamelijk de Britten, niet voorkomen worden.¹⁶³ Dit was niet geheel in lijn met het beleid dat de Britten en Amerikanen voerden. Zij waren niet van plan om naar de pijpen van Kruls te dansen. Zij maakten duidelijk dat Nederland als een ‘operational zone’ werd beschouwd voor de opmars richting Duitsland. Tijdens deze opmars wilde het geallieerde opperbevel volkomen de baas zijn.¹⁶⁴ Het gevolg was dat de opbouw van het MG niet volledig volgens Nederlands inzicht ingericht kon worden. Men zocht daardoor voortdurend aansluiting bij het concept dat door de Britten opgezet was. Volgens hun concept zouden vooral militairen de dienst in Nederland uit gaan maken. Daarbij kwam nog dat dit voornamelijk geallieerde militairen zouden zijn, waardoor de soevereiniteit van de regering enigszins in het nauw werd gedreven.¹⁶⁵ Over de ruimte waarbinnen de Nederlandse regering nog zelf inspraak had, werd hevig gedebatteerd in onder andere de ministerraad. De onderlinge verdeeldheid was daar echter groot. Lidth de Jeude verzuchtte zelfs dat al zijn ambtgenoten alleen maar oog hadden voor hun eigen departement.¹⁶⁶

In de loop van 1943 kreeg het MG wel steeds meer vorm. Tussen februari en september verachtvoudigde het personeelsbestand. Ook werden het takenpakket steeds verder uitgebreid. Hierdoor werden alle ministeriële departementen meer en meer vertegenwoordigd. Dat leidde er ook toe dat steeds meer ministers zich langzaam maar zeker begonnen te verenigen met de denkbeelden die door het MG werden uitgedragen. De interdepartementale tegenwerkingen bleven nog steeds bestaan, maar wel minder hevig dan in het begin. Opvallend hierbij is echter dat het feitelijk doel van het MG veelal onderbelicht bleef in de discussies. De maatregelen die genomen moesten worden om orde en rust in de overgangperiode te verzekeren en die militaire operaties moesten vergemakkelijken, waren maar

¹⁶² Schoonoord, *Het Circus Kruls*, 57.

¹⁶³ Ibid., 58-59.

¹⁶⁴ Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*, 1103.

¹⁶⁵ Schoonoord, *Het Circus Kruls*, 84-85.

¹⁶⁶ Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, *Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Deel 5b: Ministers- en kabinetscrises: Voorbereiding terugkeer (Staten-Generaal, militair gezag, vertrouwensmannen)(punten J en O van het enquêtebesluit): bijlagen* (Den Haag 1950) 353-355 en Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*, 1051.

zelden onderwerp van gesprek. Het MG bleef hierdoor voor lange tijd een onduidelijk omlijnd begrip dat ook in Nederland zelf tot veel verwarring zou leiden.¹⁶⁷

De instelling van de Ordedienst met betrekking tot het Militair Gezag

Vanaf het moment dat de Ordedienst in 1940 werd opgericht, had de organisatie verschillende doelen voor ogen die in de loop van de tijd weinig zouden veranderen. Zo zou de dienst bijvoorbeeld in staat moeten zijn om de basis te vormen voor het oprichten van een nieuwe Nederlandse krijgsmacht. Ook was het de bedoeling om tijdens het gezagsvacuüm na het vertrek van de Duitsers de orde te handhaven en ongeregelde toestanden te voorkomen.¹⁶⁸ Verder zou de OD zich richten op het verzamelen van inlichtingen, het opzetten van een communicatie met Engeland en de voorbereiding op een meer directe bestrijding van de vijand, maar de basis is in de loop van de jaren eigenlijk hetzelfde gebleven.¹⁶⁹ Hierbij had de OD de Oorlogswet uit 1899 en het daarbij behorende Staat van Beleg als uitgangspunt gekozen voor hun invulling van het MG dat er zo snel mogelijk na een gezagsvacuüm als gevolg van terugtrekkende Duitsers zou komen te ontstaan. Zij waren hierbij van mening dat het MG uit het personeel van de OD opgemaakt zou moeten worden gevormd. Het Algemeen Hoofdkwartier van de organisatie dat hier vanaf de oprichting al op gehamerd en had zelfs support vanuit de regering gekregen. Daarbij zou de OD een zelfstandige rol hebben, wanneer het MG niet op tijd ingevoerd kon worden. De OD zou dan ervoor moeten zorgen dat zij de orde konden bewaren in dit eventuele machtsvacuüm. Uiteindelijk zou dit denkbeeld blijven totdat er in het najaar van 1944 een eigen MG van de regering werd ingesteld waarbij de OD niet zelfstandig mocht opereren.¹⁷⁰

Op 13 april 1943 maakte de leider van de OD, Six, aan zijn gewestelijke commandanten nog eens duidelijk wat de rol van de OD zou zijn. Hij schreef hierbij:

“Wellicht ten overvloede wordt er de aandacht op gevestigd, dat het Militaire Gezag alleen wordt uitgeoefend door hen, wien de uitoefening van dit gezag is opgedragen. [...]

Ingevolge art.4 dier “instructie” kan de bevelhebber de uitvoering der maatregelen tot uitoefening van het Militair Gezag opdragen aan door hem aan te wijzen autoriteiten of personen, die aldus handelen volgens zijn bevelen.

Zonder uitdrukkelijke opdracht is in de uitoefening van het Militair Gezag slechts voorzien in art.5 Kon. Besluit 4 mei 1933, luidende: “Bij ontstentenis van een militairen autoriteit voor de uitoefening van het Militaire Gezag aangewezen, wordt zij, in afwachting dat in haar vervanging door ons of door Onze Minister van Defensie zal zijn voorzien, vervangen door den hoogsten of – bij gelijkheid in rang – door den oudsten in rang van de commandanten, die bij aanwezigheid van bedoelde autoriteiten onder haar bevelen zouden staan.”

¹⁶⁷ Schoonoord, *Het Circus Kruls*, 85-86.

¹⁶⁸ Schulten, *“En verplettert wordt het juk”*, 200.

¹⁶⁹ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 105.

¹⁷⁰ Ibid., 261-262.

Ten aanzien van de O.D. geldt, dat alle gewestelijke commandanten voor wat het Militair Gezag betreft rechtsreeks zullen staan onder den [Opperbevelhebber land- en zeemacht], zolang door dezen niet anders is bepaald.”¹⁷¹

Mede uit dit citaat blijkt dat de rol van de OD tweeledig ingevuld werd. Aan de ene kant zou de OD volledig onder het Militair Gezag vallen en opereren. Aan de andere kant zouden ze zelfstandig optreden zolang het MG niet direct voorhanden was. Six achtte dat de OD een autonome rol in zou nemen wanneer er een machtsvacuüm zou ontstaan. Dit zou later nog verder bevestigd worden. In december 1943 zond Six nogmaals aan zijn ondercommandanten dat het mede-handhaven van de orde de belangrijkste taak van de OD was en dat deze ook uitgevoerd moest worden wanneer er nog geen directe opdrachten van het opperbevel ontvangen was.¹⁷²

De voorbereiding van de OD ging tevens verder dan dit. Zij stelden in het begin van 1943 enkele ‘Algemeene Bekendmaking’ op die door de toekomstige opperbevelhebber rondgezonden zouden moeten worden. Hierin stond onder andere dat de Staat van Beleg van 1899, dus niet het nieuwe BBSB dat nog niet in Nederland bekend was, nog steeds van kracht was.¹⁷³ Binnen deze oude Staat van Beleg zou de OD in samenwerking met de politie en, wanneer aanwezig, de geallieerde troepen de orde in Nederland handhaven.¹⁷⁴ Wel zou de OD zich naar de wil van de koningin schikken.¹⁷⁵

De aanleiding voor deze focus op ordehandhaving tijdens een machtsvacuüm, was tevens de legitimatie van de OD zelf. Zonder een duidelijk gedefinieerd doel zou het kunnen dat de organisatie uiteen zou vallen. De Staat van Beleg uit 1899 was de juridische basis waarop de OD gevormd was.¹⁷⁶ Wat ook speelde was een angst voor het communisme. De OD achtte een machtsvacuüm een uitgelezen kans voor een communistische machtsgreep, iets wat zij koste wat kost wilden voorkomen.¹⁷⁷ De organisatie was vanaf het begin duidelijk van anticomunistische aard. Dit leidde er onder andere toe dat in verschillende plannen naar voren kwam dat de communisten op gelijke voet met collaborateurs behandeld moesten worden tijdens de bevrijding. Six schreef dat naast NSB’ers en Volksduitsers ook communisten opgepakt moesten worden om zo de orde in Nederland te kunnen bewaren.¹⁷⁸ Deze gedachten speelden ook in het Koninklijk Huis en bij het BI. Somer informeerde bij de OD bijvoorbeeld verschillende keren naar de invloed van het communisme op een andere grote verzetsgroep, de Raad van Verzet.¹⁷⁹ De antwoorden werden graag gehoord door Wilhelmina en Bernhard die zich omringden met voornamelijk rechtse en conservatieve Engelandvaarders. Hiermee kreeg de berichtgeving vanuit

¹⁷¹ Nationaal Archief, Den Haag, Collectie van het Bureau Registratie en Informatie Ontslagen Personeel (BRIOP), gevormd uit archieven van de Ordedienst, de Binnenlandse Strijdkrachten, het Militair Gezag en van andere organisaties, nummer toegang 2.13.208, inventarisnummer 2, *AHK-OD 13 april 1943*.

¹⁷² Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 279-280.

¹⁷³ NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv.nr. 2601, *Algemeene Bekendmaking no.1*.

¹⁷⁴ Ibid., *Memorandum 20 oktober 1942*.

¹⁷⁵ Ibid., *GB/1441/43*.

¹⁷⁶ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 285.

¹⁷⁷ Von Benda-Beckmann, *De Velser Affaire*, 178-179.

¹⁷⁸ NL-HaNA, Ordedienst/Bevelhebber Ned. Strijdkrachten (ODS/BS), 2.13.137, inv.nr. 72, *richtlijnen OD*.

¹⁷⁹ Ibid., inv.nr. 24, *Somer aan AHK-OD, 3 juni 1994*.

Nederland een duidelijk anticommunistisch karakter, iets dat ook een rol zou spelen bij de oprichting van de Binnenlandse Strijdkrachten.¹⁸⁰ Binnen het MG sloegen deze gedachten ook aan. Zo kreeg Sectie III van het MG onder andere de opdracht om te voorkomen dat bij de beëindiging van de oorlogshandelingen de communisten de macht zouden krijgen.¹⁸¹ De anticommunistische houding was alom aanwezig bij de regering en haar ondergeschikte bureaus.

Reactie van het Militair Gezag op de Ordedienst

Op 24 april 1943 zou Wilhelmina via Radio Oranje voor het eerst bekend maken dat de Nederlandse regering een militair gezag zou installeren. Hoe dit er precies uit zou zien, werd echter niet gezegd. Wel maakte ze duidelijk dat er een krachtige regering het bewind moest voeren, maar dat elke zweem naar dictatuur vermeden moest worden. Ook maakte ze aan de rest van Nederland duidelijk dat er sowieso een Staat van Beleg zou komen.¹⁸² Het Militair Gezag werd niet met toenaam genoemd waardoor het in Nederland niet duidelijk was dat er voorbereidingen hiertoe werden getroffen. De reacties van enkele vooraanstaande personen uit het verzet, onder andere van Van Heuven Goedhart, lieten duidelijk blijken dat zij bang waren voor autoritaire uitingen wanneer er een Staat van Beleg zou komen. Deze zouden volgens hen voornamelijk vanuit het kamp van de OD komen.¹⁸³

Lidth de Jeude en Gerbrandy waren weinig vatbaar voor deze gedachten, zoals al uit het vorige hoofdstuk al bleek. Hierom liet Lidth de Jeude op 27 mei 1943 een “belangrijk telegram” door Somer naar de OD zenden.¹⁸⁴ In dit telegram stond dat de regering de acties van de OD toejuichten en dat zij van de diensten van de OD met betrekking tot handhaving en het herstel van de openbare orde gebruik wilde maken. De regering rekende erop dat de OD zich direct onder het Militair Gezag zou plaatsen.¹⁸⁵

Wat duidelijk blijkt is dat er door Lidth de Jeude niet uit was gegaan van een mogelijk gezagsvacuüm, iets waar een groot deel van de organisatie van de OD op gericht was. Het bericht van Lidth de Jeude zou op 12 juni nogmaals verduidelijkt worden toen er een geheim agent werd uitgezonden om de top van de OD in te lichten over hun toegewezen rol tijdens de bevrijding. Het bericht dat hij meekreeg van Gerbrandy en Lidth de Jeude was echter wel uitgebreider dan het telegram dat eerder werd ontvangen. Duidelijk werd gemaakt dat de OD niet zonder opdracht vanuit Engeland mocht ingrijpen. Ook werd uitgelegd dat er een bijzondere vorm van Staat van Beleg zou komen. Dit echter zonder volledig uit te leggen wat dit was.¹⁸⁶ Er werd dus afstand gedaan van de vrijbrief die eerst aan de OD werd gegeven.

¹⁸⁰ Von Benda-Beckmann, *De Velser Affaire*, 180-181.

¹⁸¹ Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 56-57.

¹⁸² Wilhelmina, *Radiotoespraak, 24 april 1943 op Radio Oranje*
<https://nl.wikisource.org/wiki/Radiotoespraak_Wilhelmina_24_april_1943> [geraadpleegd: 23-06-2018].

¹⁸³ PEC, 5B, 479.

¹⁸⁴ Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*, 994.

¹⁸⁵ NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv.nr. 312, *K46 telegram naar Hoofdkwartier OD*.

¹⁸⁶ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 272.

De Staat van Beleg zou op 2 september weer terugkomen in een rede van Wilhelmina. Hierbij maakte zij duidelijk dat hierbinnen “een aanzienlijk aantal landgenoten” direct onder het MG kwam te staan. Dat dit een nieuwe Staat van Beleg was en hoe deze precies in elkaar stak werd wederom niet uitgelegd.¹⁸⁷ Verschillende verzetsmensen die actief waren in de ondergrondse pers trokken hieruit als conclusie dat de OD haar zin kreeg. Dit zou de weg vrijmaken voor een organisatie waar antiparlementaire gevoelens en “een soldatesk verlangen naar handelen” leefden.¹⁸⁸ Verder leidde dit bericht ook binnen de regering tot ontsteltenis. Dit aangezien de aanpassingen die Gerbrandy in deze rede wilde verwerken niet opgenomen waren. Daarbij was Lidth de Jeude zelfs volledig buiten het opstellen ervan gelaten.¹⁸⁹

Door de negatieve berichten vanuit Nederland en het commentaar vanuit de Nederlandse enclave in Londen, stuurde Lidth de Jeude een antwoord waarin hij aan het Nederlands verzet duidelijk probeerde te maken dat men niet behoefde te vrezen voor een militaire dictatuur. Ook zei hij dat het “Militair Gezag moest steunen op vertrouwen en niet op machtsmiddelen die ontbreken. Zeggenschap en verantwoordelijkheid civiel bestuur beter verzekerd dan tijdens vroegeren staat van beleg. Voorzieningen getroffen dat bijzondere staat van beleg van kortst mogelijken duur zij [...] Bovendien draagt militaire organisatie uitgesproken burgerlijk karakter.”¹⁹⁰ Lidth de Jeude stond nog steeds ferm achter de OD, maar ruimte voor andere, meer civiele personen of organisaties zouden ook gecreëerd worden.

Inmiddels begon Visser 't Hooft van de Zwitserse Weg, en daarmee Somer, zich ook met deze kwestie te bemoeien. Volgens hem heerste er in Nederland een andere stemming dan Engeland dacht. Er zou in Nederland een angst zijn dat de OD een monopolistische positie in zou nemen waarbij de autocratie hoogtij zou vieren. Het MG was daarom, zoals hij het las, een inbreuk op de civiele organisaties en de politieke traditie. Somer had echter als repliek dat er tussen de OD en civiele organisaties van het MG geen fundamenteel meningsverschil bestond. Naar zijn mening bevond de OD zich namelijk volledig buiten de politieke sfeer.¹⁹¹ Wel waarschuwde het bureau voor een vergroting van de kloof tussen de regering en bezet Nederland. Alleen door een krachtige aanpak kon dit voorkomen worden. Daarbij moest wel duidelijk gemaakt worden dat het burgerlijke bestuur vrij was om te bewegen, zodat er geen illusie bestond dat er een militaire dictatuur zou komen. Iets wat Somer zich niet kon voorstellen. Hierbij vond hij dat het MG zich tot alleen de belangrijkste taken moest beperken.¹⁹²

¹⁸⁷ Wilhelmina, *Radiotoespraak, 2 september 1943 op Radio Oranje*

<https://nl.wikisource.org/wiki/Radiotoespraak_Wilhelmina_2_september_1943> [geraadpleegd: 23-06-2018].

¹⁸⁸ Schoonoord, *Het Circus Kruls*, 92.

¹⁸⁹ Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*, 1089.

¹⁹⁰ NL-HaNA, Ordedienst/Bevelhebber Ned. Strijdkrachten (ODS/BS), 2.13.137, inv.nr. 24, *bericht 40 van 23 oktober 1943*.

¹⁹¹ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 269-270.

¹⁹² Schoonoord, *Het Circus Kruls*, 95.

Wederom moest er meer uitleg komen. Dit kwam op 8 december toen Gerbrandy in zijn rede dieper op het MG in zou gaan. Hierbij maakte hij duidelijk dat de Oorlogswet van 1899 niet van toepassing zou zijn voor dit MG. Ook was het burgerlijk karakter van het MG vergroot en gaf hij aan dat de regering tegelijk met het MG in Nederland zou zijn. Het MG was dus een schakel tussen lokaal bestuur en de regering.¹⁹³ Als reactie hierop liet de OD duidelijk merken dat het verzet tegen het MG maar vanuit kleine kring kwam en het grootste gedeelte van Nederland, net als de OD vanzelfsprekend, het MG als de enige oplossing zag.¹⁹⁴

Tot het voorjaar van 1944 leek het even alsof de OD en de regering elkaar begrepen. Dit veranderde toen Kruls in deze periode voor het eerst inlichtingen over de OD ontving. Dit leidde bij hem direct tot ongerustheid. Hij maakte hieruit op dat de OD zijn plaats nog steeds niet kende. De organisatie probeerde hetzelfde als het MG te doen. Verder wilde Kruls niet te afhankelijk zijn van de OD aangezien hij niet volledig zeker kon zijn van hun beschikbaarheid op het moment suprême.¹⁹⁵ Lidth de Jeude moest dus weer een verdere verduidelijking sturen. Hiermee gaf hij met naam en toenaam aan dat een individueel optreden in een eventuele vacuümperiode niet gewenst was en de OD zich onder plaatselijk gezag moest schikken totdat het MG en de regering in Nederland geïnstalleerd was. Verder was de OD niet bevoegd personen in militaire dienst op te roepen.¹⁹⁶ Toch kwam deze verduidelijkende boodschap nog steeds niet aan bij de OD. Het zou tot 4 september duren voordat het erop leek dat Six zich enigszins neerlegde bij de aanwijzingen van de regering. Hij stuurde een brief aan zijn ondercommandanten waarin stond dat de OD niet verder zou gaan dan het verlenen van bijstand. Als verklaring werd gegeven dat het BBSB nog niet van kracht was. Over de langdurige communicatie met de regering werd niet gerept.¹⁹⁷

Of het alleen koppigheid van Six was of dat het door de slechte communicatie van ministeriële kant kwam dat de OD zich niet naar de regering schikte, kan niet met zekerheid worden gezegd. Nog een andere plausibel argument voor deze miscommunicatie is dat Six niets anders kon. Zoals J.W.M. Schulten in zijn boek 'De geschiedenis van de Ordedienst' aanhaalt, zou de OD ineens instorten wanneer het niet langer de doelstelling had om het Militair Gezag op zich te nemen. De oude Staat van Beleg legitimeerde het bestaan van de OD. Door het erkennen van de rol die door de regering was opgedragen, zou dit wegvallen en had de OD geen fundament meer.¹⁹⁸

De neuzen van Gerbrandy en Lidth de Jeude waren uiteindelijk wel dezelfde kant op gericht. Beiden hadden zowel vertrouwen in het MG als in de OD en probeerde deze twee zo goed en kwaad als

¹⁹³ NL-HaNA, Collectie BRIOP / archieven van OD en de BS, 2.13.208, inv.nr. 2, *rede van Gerbrandy op 8 december 1943*.

¹⁹⁴ Schoonoord, *Het Circus Kruls*, 98.

¹⁹⁵ Ibid., 103-104.

¹⁹⁶ De Jong, *Londen II*, 1482.

¹⁹⁷ Schoonoord, *Het Circus Kruls*, 109-110.

¹⁹⁸ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 285.

het kon te verenigen. De waarde van de OD bij de bevrijding was voor beiden onmiskenbaar. Duidelijk wordt wel dat ze allebei een militaire dictatuur probeerden te voorkomen. Hoewel ze stelden dat dit soort aantijgingen onzin waren, zorgden zowel Gerbrandy als Lidth de Jeude er wel voor dat een machtsvacuüm niet door de OD gevuld zou kunnen worden en dat het MG een duidelijke civiele component kreeg. Een vrijbrief om de politieke leiding binnen een machtsvacuüm op zich te nemen was voor beide een stapje te ver. Of dit komt door een steeds grotere kritiek vanuit Nederland zelf of dat ze luisterden naar de kritiek die in de ministerraad werd geuit, is niet met zekerheid te zeggen. Het is echter duidelijk dat de twee de OD tegelijkertijd wilden gebruiken als haar macht inperken. De enige manier om dat te doen was door integratie in het MG. Hierdoor blijkt het dat de eigen preconcepties van zowel Gerbrandy als Lidth de Jeude het beleid ten opzichte van de OD en het MG een zeer grote rol hebben gespeeld. Hoewel er enige invloed vanuit de andere ministers en Kruls was, bleven zij, naar mate het proces vorderde, trouw aan hun opvattingen. De OD zou nooit uit de plannen verdwijnen.

Het College van Vertrouwensmannen en de Binnenlandse strijdkrachten

Naarmate de bevrijding naderde, moesten er nog enkele dingen worden geregeld voor het MG. Het was duidelijk gemaakt dat de OD niet in het machtsvacuüm mocht springen, maar wanneer een vacuüm toch zou ontstaan, zou het mogelijk tot onrusten of zelfs een staatsgreep kunnen leiden. Hiervoor werd een oplossing gezocht in het College van Vertrouwensmannen dat in Nederland opgericht zou worden. Dit zou op aandringen van Van Heuven Goedhart en in overleg met Gerbrandy en Lidth de Jeude ingesteld worden. Het College zou uit belangrijke personen van verschillende verzetsorganisaties, maar zonder de OD, samengesteld worden. Het was de bedoeling dat het College de situatie zou waarnemen totdat de regering terug kwam waaraan de OD ondergeschikt zou zijn. Toch slaagde de OD om een machtspositie binnen dit College te verkrijgen doordat Six ervoor zorgde dat alleen via hem met de top van andere organisaties en groeperingen gesproken werd. De OD bleef zo een vrij machtige organisatie.¹⁹⁹ Of de OD bewust buiten dit College werd gehouden is niet met zekerheid te zeggen. De anti-OD houding van Van Heuven Goedhart zou hiervoor pleiten, maar in deze periode wist men in Engeland nog niet zeker wie de leider van de OD was. Hierom konden zij hem ook moeilijk aanstellen. Verder zou de OD direct over gaan naar het MG wanneer deze in Nederland aan zou komen. Hierdoor was het geen probleem dat de OD niet in het College vertegenwoordigd was.²⁰⁰

Op 28 augustus 1944 kreeg Lidth de Jeude te horen dat de koningin van plan was om naar Frans voorbeeld het “gewapend verzet”, hierbij ook de OD, te verenigen en Bernhard aan het hoofd ervan te stellen. Dit zou bekend gaan staan als de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS, wegens mogelijke verwarring met de NSB al snel afgekort tot BS). Volgens Lidth de Jeude was dit niet alleen een goede manier om het prestige van het Koninklijk Huis omhoog te krikken, maar zou het nog een manier zijn om te voorkomen dat de OD niet eigenmachtig op kon treden. De organisatie moest met

¹⁹⁹ Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 221-223.

²⁰⁰ Ibid., 225.

andere verzetsgroepen samenwerken en zou daarbij door een leiding die niet uit het verzet kwam, aangestuurd worden. Wat Lidth de Jeude wel als probleem zag, was dat de OD tijdig afgestaan moest worden aan het MG.²⁰¹ Uiteindelijk zou de OD wel enigszins zelfstandig blijven binnen de BS en zou het probleem van onduidelijkheid over de positie van de OD vanzelf opgelost worden.²⁰² In deze periode zou de OD ook de Raad van Verzet verder in diskrediet brengen door te blijven wijzen op de communistische neigingen die de verzetsgroep volgens hen had. In werkelijkheid lag dit genuanceerder. Dit sloeg ook aan bij Bernhard. Door de RVV onder de BS te krijgen, kon hier ook toezicht op worden gehouden.²⁰³

Uiteindelijk werd de taak van de OD door de instelling van het College van Vertrouwensmannen en de Binnenlandse Strijdkrachten steeds verder ingeperkt. Hierdoor kon de soevereiniteit van de regering op geen manier in de verdringing komen wat een logisch gevolg was van de manier waarop de regering het Militair Gezag benaderde. Nog steeds was de rol van de OD groot, maar kon deze wel beheerst worden door de regering.. Dit kwam niet alleen doordat Gerbrandy de OD vertrouwde als belangrijke speler bij de bevrijding van Nederland, maar hier zorgde de OD ook zelf voor. Door de communicatielijnen met het College te beheersen en door een belangrijke positie binnen de BS op te eisen als reactie op de opname van de RVV, zou de OD relatief veel bewegingsvrijheid behouden.

Conclusie

Wat uit het gevoerde beleid van de regering blijkt, is dat de OD duidelijk werd beschouwd als een zeer bruikbaar apparaat voor de bevrijding van Nederland. Deze gedachte werd voornamelijk door Gerbrandy, Lidth de Jeude en Somer uitgedragen waarbij de eerste twee toch wat gematigder waren dan de laatste. Zowel Gerbrandy als Lidth de Jeude gaven aan dat zij vertrouwen hadden in het werk van de OD, maar ze zijn wel continue bezig geweest om de zelfstandige positie van de OD enigszins te beperken. Hoewel de minister-president en de Minister van Oorlog de belangrijkste spelers waren op het gebied van het Militair Gezag en daarmee de coördinering van het verzet bij bevrijding, is het duidelijk dat zij de OD geen vrijbrief wilden geven. Dit komt deels door de druk van andere ministers en de druk vanuit andere verzetsgroepen uit Nederland die niet ondergeschikt wilden raken aan een gezag dat uitgevoerd zou worden door de OD. Wanneer ze de OD wel een monopolistische positie zouden geven, zouden ze de steun van zowel het verzet, als van delen van het kabinet kwijtraken. De regering heeft dit kunnen voorkomen door de OD een beperkte rol toe te kennen.

Dit leidde echter op zijn beurt tot grote verwarring, aangezien Lidth de Jeude in 1943 duidelijk had gemaakt dat ze de hulp van de OD goed konden gebruiken. Doordat Six zich hierdoor in zijn overtuiging dat er een vrije rol voor zijn organisatie gesterkt voelde, zou hij zich richten op het machtsvacuüm. Dit misverstand werd door een slechte communicatie en persoonlijke koppigheid voor

²⁰¹ Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*, 1362-1363.

²⁰² Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 224-225.

²⁰³ Von Benda-Beckmann, *De Velser Affaire*, 180.

lange tijd niet begrepen, waardoor de het BMG en de OD langs elkaar gingen werken. Hiermee kreeg de OD ook een slechte naam bij Kruls, maar ondanks dit feit bleef het wel vertrouwen genieten bij Gerbrandy en Lidth de Jeude. Ook door het College van Vertrouwensmannen en de Binnenlandse Strijdkrachten werd de rol van de OD beperkt, maar ook dit kwam niet direct vanuit een afkeer van de OD bij de voorgenoemde personen, maar was in lijn met de maatregelen die binnen het MG genomen werden.

Conclusie

De communicatie tussen de OD en de regering is tussen 1943 en 1944 niet zonder hobbels verlopen. De aanleiding hiervoor was drievoudig. Ten eerste was de informatieoverdracht drastisch verstoord. Dit kwam voor een groot deel door de Duitse bezetter die er alles aan deed om communicatie tussen bepaalde verzetsgroepen en de regering in Londen tegen te houden of te misbruiken. Het duidelijkste voorbeeld van dit laatste is het Englandspiel. Verder waren de Duitsers continue op zoek naar verzetsstrijders waardoor verschillende communicatielijnen, soms tijdelijk, werden opgerold. Dit was ook het lot van de Zweedse Weg, waarna de meeste informatie via de Zwitserse Weg of via radio- en telegramverbindingen doorkwam. Om niet gearresteerd te worden, was grote voorzichtigheid geboden. Dit gecombineerd met het ontbreken van snelle, betrouwbare verbindingen met Engeland zorgde ervoor dat het voorkwam dat een bericht van de OD of van het BI bijvoorbeeld pas enkele dagen, weken of zelfs maanden later aankwam bij de bestemming.

Ten tweede werden berichten soms aangepast of beïnvloed door bepaalde Nederlandse groepen. Het duidelijkste voorbeeld hiervan was de kwestie Visser 't Hooft en de Politieke Commissie. Door eigen commentaren te leveren op de door te geven berichten, probeerden zij de regering direct te beïnvloeden. Het gevolg was dat, in ieder geval volgens Six en Somer, de OD in een negatief daglicht werd geplaatst. Dit leidde ertoe dat Weg B opgericht werd en de zelfstandigheid van Visser 't Hooft werd beperkt. Hoe groot de invloed van deze weg was op de beeldvorming is moeilijk precies uit te drukken, maar er kan worden aangenomen dat dit deels geneutraliseerd werd door het ingrijpen van Somer.

Ten slotte was de OD zelf niet geheel onschuldig. Of het kwam door de koppigheid van Six of doordat de OD niet anders kon is een punt van discussie, maar het is echter wel duidelijk dat de OD de boodschappen van de regering voornamelijk met betrekking tot het MG veelvuldig verkeerd interpreteerde. Hierdoor bleef de anti-OD stemming die onder een deel van de regering heerste gevoeld.

Door deze problematische verbinding werd er in Londen een beeld van de OD geschept dat niet geheel overeenkwam met de werkelijkheid. Toch zaten de belangrijkste personen die het beleid ten opzichte van het verzet voerden over het algemeen op één lijn. Er zijn wel gradaties daarin te ontdekken. Zo waren Somer en zijn plaatsvervangend hoofd Van Houten de grootste voorstanders van de OD. Zij stonden daarbij van de Nederlandse enclave in Engeland het dichtst bij de OD. Dit kwam mede door hun achtergrond daar, maar ook door het intensieve contact dat onderhouden werd. Als gevolg hiervan verdedigden zij de OD veelvuldig wanneer deze in het gedrang kwam. Deze houding leidde er echter niet toe dat zij berichten van andere groepen tegenhielden of censureerden, maar zij gaven wel commentaar op de binnengekomen inlichtingen. Hierdoor had voornamelijk Somer een grote invloed op de Minister van Oorlog.

Ook Lidth de Jeude bleek een groot vertrouwen in de OD te hebben. Hij had genoeg vertrouwen in deze organisatie om in 1943 al aan te geven dat hij hen wilde gebruiken tijdens de bevrijding van Nederland. Hoewel hij in de loop van de 1944 wel duidelijk maakte dat de OD niet individueel mocht handelen, was hij altijd overtuigd geweest van het feit dat de OD geen militaire dictatuur nastreefde. Dit was iets waar een groot deel van de progressievere personen in het kabinet en de koningin juist bang voor waren. Zij zagen de zelf opgelegde rol van de OD bij de bevrijding als een greep naar macht. Sommigen noemden het zelfs fascistisch. Of deze angst gegrond was of niet, Lidth de Jeude en met hem Gerbrandy wezen dit herhaaldelijk van de hand. Doordat Gerbrandy zijn andere ministers niet kon laten vallen, werden er echter wel enkele concessies gedaan. Zo werd ervoor gezorgd dat de OD tijdens de bevrijding onder het Militair Gezag en tijdens een machtsvacuüm onder het College van Vertrouwensmannen zou vallen. Ondanks dit feit vertrouwden beiden op de organisatie en zouden zij dit standpunt tot zelfs na de oorlog verdedigen.

Duidelijk is dat er geen homogeen beeld bij de regering in Londen is ontstaan waardoor er een onduidelijk beleid ten opzichte van de OD werd gevoerd. Dit leidde tot verwarring bij beide partijen, wat ook dit beeld weer niet scherper maakte. Dat daargelaten was de kern van de besluitvorming met betrekking tot de OD over het algemeen zeer positief waardoor de OD een belangrijke taak in de bevrijding van Nederland zou krijgen te vervullen.

Bibliografie

Gepubliceerde werken

Benda-Beckmann, B.R. von, *De Velser Affaire: een omstreden oorlogsgeschiedenis* (Amsterdam 2013).

Blom, J. C. H., *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (2007 Amsterdam).

Dessing, A., *Tulpen voor Wilhelmina. De Geschiedenis van de Engelandvaarders* (Amsterdam 2004) diss..

Dunk, H.W. von der, 'Negentienhonderveertig; van neutralisme naar naziheerschappij', in: C. B. Wels e.a. (red.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500. Deel II, 19^e en 20^e eeuw* (2^e druk: Den Haag 1980).

Engelen, D., *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1995).

Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, *Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Deel 4c-II: De Nederlandse geheime diensten te Londen: De verbindingen met het bezette gebied (punt F van het enquêtebesluit): verhoren* (Den Haag 1950).

Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, *Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Deel 4a en b: De Nederlandse geheime dienst te Londen: De verbinding met het bezette gebied (punt F van het enquêtebesluit): verslag en bijlagen* (Den Haag 1950).

Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, *Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Deel 7c: Leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden: Het contact met de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland (punten G en H van het enquêtebesluit): verhoren* (Den Haag 1955).

Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, *Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Deel 5b: Ministers- en kabinetscrises: Voorbereiding terugkeer (Staten-Generaal, militair gezag, vertrouwensmannen)(punten J en O van het enquêtebesluit): bijlagen* (Den Haag 1950).

Fasseur, C., *Eigen meester, niemands knecht. Het leven van Pieter Sjoerds Gerbrandy. Minister-president van Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2014).

Fasseur, C., *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2001).

Gill P., en M. Phytian, *Intelligence in an insecure world* (Cambridge 2006).

Graaff, B. G. J. de, 'Clusterbespreking over de tweede wereldoorlog', *BMGN - Low Countries Historical Review* 109.3 (1994) 514-518.

Hartog, L.J.C. den, *Staat van oorlog en beleg* (Leiden 1940).

Hijzen, C., *Vijandbeelden. De veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992* (Amsterdam 2016) diss..

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 5. Maart '41-juli '42. Tweede helft* ('s-Gravenhage 1974).

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 9. Londen. Eerste helft* ('s-Gravenhage 1980).

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 10a. Het laatste jaar I. Eerste helft* (Den Haag 1980).

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945. Deel 9. Londen. Tweede helft* (Den Haag 1979) 860-861.

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945. Deel 7. Mei '43-juni '44. Tweede helft* (Den Haag 1976).

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945. Deel 6. Juli '42-mei '43. Eerste helft* (Den Haag 1975).

Lennep, M.J. van, 'Lidth de Jeude, jhr. Otto Cornelis Adriaan van (1881-1952)': in *Biografisch Woordenboek van Nederland* < <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/lidth>> [geraadpleegd op: 5 mei 2018].

Lidth de Jeude, O.C.A. van, *Londense dagboeken van Jhr. Ir. O.C.A. van Lidth de Jeude januari 1940-mei 1945*. Red. A.E. Kersten en E.Th. Mos, Twee banden (Den Haag 2001).

Lieshout, J. van, *De aal van Oranje. Een biografie van pater Bleijs* (Venlo 1988)

Linssen, J., 'De Albrechtgroep: een fenomeen ontleend', in: P. Koedijk, J. Linssen en D. Engelen (red.), *Verspieters voor het vaderland. Nederlandse spionage voor tijdens en na de Koude Oorlog* (Den Haag 1996) 37-83.

Mertens, B., 'An Explosion of Vitality and Creativity'? Memory and Historiography of the Second World War in Belgium and the Netherlands', *Dutch Crossing* 37.1 (2013) 41-56.

Parlement & Politiek, *Anti-Revolutionaire Partij*

<https://www.parlement.com/id/vh8lnhrogvuw/anti_revolutionaire_partij_arp> [geraadpleegd: 11-07-2018].

Parlement & Politiek, *Liberalen Staatspartij 'De Vrijheidsbond'*

<https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wtg/liberalen_staatspartij_de_vrijheidsbond> [geraadpleegd: 11-07-2018].

Schoonoord, D.C.L., *Het 'Circus Kruls'. Militair Gezag in Nederland, 1944-1946* (Amsterdam 2011).

Schooten, M. van, *Van de grens komen zeer verontrustende berichten binnen. Weest dus zeer op uw hoede. 'Een analyse van het functioneren van de Nederlandse militaire inlichtingendienst aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog*. Masterscriptie Universiteit Utrecht (2010).

Schulten, C.M., *"En verpletterd wordt het juk": verzet in Nederland 1940-1945* (Den Haag 1995).

Schulten, J.W.M., *De geschiedenis van de Ordedienst: mythe en werkelijkheid van een verzetsorganisatie* (Den Haag 1998) diss..

Somer, J.M., *Man in oorlog: de dagboeken van majoor dr. J.M. Somer, hoofd bureau inlichtingen te Londen 13 maart 1942-22 september 1943* (Baarn 1981).

Somer, J.M., *Zij sprongen in de nacht. De Nederlandse Inlichtingendienst te Londen in de jaren 1943-1945* (Assen 1950).

Wiebes, C., 'Hookers and sportscars? De theorie van het intelligencewerk', in: P. Koedijk, J. Linssen en D. Engelen (red.), *Verspieters voor het vaderland. Nederlandse spionage voor tijdens en na de Koude Oorlog* (Den Haag 1996) 10-36.

Wilhelmina, *Radiotoespraak, 2 september 1943 op Radio Oranje*

<https://nl.wikisource.org/wiki/Radiotoespraak_Wilhelmina_2_september_1943> [geraadpleegd: 23-06-2018].

Wilhelmina, *Radiotoespraak, 24 april 1943 op Radio Oranje*

<https://nl.wikisource.org/wiki/Radiotoespraak_Wilhelmina_24_april_1943> [geraadpleegd: 23-06-2018].

Wolters, J.P.M.H., *Dossier Nordpol. Het Englandspiel onder de loep* (Amsterdam 2003) diss..

Zijl, A. van der, *Bernhard: een verborgen geschiedenis* (Amsterdam 2010).

Archiefmateriaal

Nationaal Archief, Den Haag, Collectie van het Bureau Registratie en Informatie Ontslagen Personeel (BRIOP), gevormd uit archieven van de Ordedienst, de Binnenlandse Strijdkrachten, het Militair Gezag en van andere organisaties, nummer toegang 2.13.208, inventarisnummer 2.

Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie te Londen; Ministerie van Oorlog te Londen en afwikkeling daarvan, nummer toegang 2.13.71, inventarisnummers 312, 313, 315, 1577, 2465, 2479, 2497, 2509, 2601.

Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie: Ordedienst/Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten en Binnenlandse Strijdkrachten (ODS/BS), nummer toegang 2.13.137, inventarisnummers 24 en 72.

Nationaal Archief, Den Haag, Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP), nummer toegang 2.03.01, inventarisnummer 1801.

Nationaal Archief, Den Haag, Ministerraad, nummer toegang 2.02.05.02, inventarisnummer 246.